



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material



22/11

10 NOV 2011

ԱՐՇԱԿ ԿԱՅԺՈՒՆԻ



ԴԵՊԻ

ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ



Մատիս, Ս. Էջմիածնի վանքը

310.4 (47.928)

9-19

պր.



ԱՐՇԱԿ ԿԱՏՈՒՆՆԻ

ԴԵՊԻ

ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ

ՏՊԱԽՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԵՒ

ՀՐԱԾՔ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆ

1004
18193
2

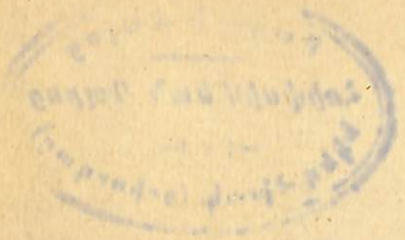
Ս.-ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ

ՏՊԱՐԱՆ Ս. ՊԵՏԵՐԲ. ԸՆԿ. ՏՊԱԳՐ. ԵՒ ՀՐԱՏԱՐ. ԳՈՐԾԻ „ՏՐՈՒԴ“

1903

17 MAY 2013

22196



Дозволено Цензурою. С. Петербургъ, 20 Ноября 1902 года

С.-ПЕТЕРБУРГЪ.

Типографія Спб. Т-ва Печ. и Изд. дѣла „Трудъ“. Фонтанка, 86.
1903.

ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱՇԻՆ

Հսկայ Մասիսի սրգապանձ կրճբին՝
Դարերից ի վեր մի սուրբ մրմնջիւն
Ինչպէս կարկաճը անվախ աղբիւրին
Լսուում է մեղմիկ, յաւէտ սիրասուն:

Լսուում երգեհոն եռուն սրտերի,
Փառաբանութիւն մահուան Յաղթողին,
Քաղցրալի շունջ սրբոց խնկելի,
Աշխարհի համար աղօթք Արարչին:

Եւ ինչպէս վառ աստղ պայծառ ճաճանշով
Խաչը Փրկչական այնտեղ շողշողում,
Եւ Սուրբ Միաճնի ոսկեհուն ջահով
Խաւարը անցած՝ վառ լուսով փայլում:

Անշէջ կրակով բուրվառ է ընկած

Կենսալից բոյրը մինչ երկինք հասած,
Ամեն տեղ առատ սէր, կեանք սփռելով:

Էջմիածինն է, սուրբ էջմիածին՝
Հազար վեց հարիւր տարի անընկճուն
Կանգնած է այնտեղ Մասիսի կրճբին,
Ինչպէս կիպարիս յաւէտ դալարուն:

Իւր աշխարհասփիւռ որդոց տենչարան,
Լուսաղէն պատնէշ ընդդէմ խաւարի,
Մխիթարութեան սուրբ շտեմարան,
Մեծանուն նախնեաց արձան պանծալի:

Այնտեղ սուրբ Գեղարդ, քաջ հարանց մասունք
հետ անմահ Տիրոջ կենարար խաչի
Դեռ շնչում են յոյսերի մրմունջը
եւ դեռ պիտ երգեն հետ վառ արեւի:

ԱՐՇԱԿ ԿԱՅԾՈՒՆԻ

* *

*

Հաղար վեց հարիւր տարի կանգնել Ասիայի մի անկիւ-
նում և այդ երկար ժամանակամիջոցում շարունակ ախոյեան
հանդիսանալ քրիստոնէութիւնը ջնջել ժպրհող արիւննուշտ
ազգերի դէմ և տակաւին մնալ անպարտ, հսկայի նման կան-
դուն ու պարզ ճակատով, անշուշտ հաւատի ոյժին պէտք
է վերադրել, դէպի Աւետարանն ունեցած «իշխ» և Փրկիչ
Միաճնի ներշնչած յոյսերն:

Հայաստանն առաջինն էր, որ շտապեց իւր դռները
բանալ Աւետարանի անմահ ճեղինակի առաջ: Հայոց Աբգար
Թագաւորն էր, որ առաջին անգամ խոստովանեց Յիսուսի
Փրկիչ լինելը և որ մեծ սիրով հրաւիրեց Նորան գալ, հայոց
Եղեսիա քաղաքում բնակուել: Աբգարն էր, որ Իրանից—
Փրկիչն ուղարկեց ստացաւ Նորա սուրբ Դաստառակը, որ մթու-
թեան դէմ լուսոյ դրօշ դարձաւ՝ ու միայն հայաստանի, այլ
բովանդակ աշխարհի համար:

Միայն քաղաքական դառն հանգամանքները մի կողմից,
կռապաշտ և վայրենի ազգերով շրջապատուած դրութիւնը
միւս կողմից առ ժամանակ արգելքներ առաջ բերին, որ
Աբգարից յետոյ Քրիստոսի խաչը պահուում էր գրուանի
տակ:

Այսուամենայնիւ երրորդ դարը պսակուեց խաչի լուսա-
վառ ճաճանչներով և Միաճնի իջման տեղը կանգնած ոսկե-
հուռ ջահի լոյսերով: Սուրբ Տրդատ և Սուրբ Գրիգոր վէմ
դրին սրբազան Մասիսի կրծքին, լուսասփիւռ սրբոց օթեան
հիմնեցին, որ այնուհետեւ նա ճրագ դարձաւ ամբողջ Հայաս-
տանի համար:

Սուրբ Առաքեալների՝ Թադէոսի և Բարդուղիմէոսի յաջորդ-
ները իրանց դաժը այդ սուրբ կամարների տակ պահեցին
և, դարեդար կռուելով նորան մահ յոխորդոյ թշնամիների
դէմ, Տիրոջ Խաչը անընկճուն և անարատ պահպանելով,
հասցրին մինչև օրս, որ արդէն շնորհիւ իւր անհասանելի
ոյժի նա աղատ շողում է միլիոնաւոր գմբէթների վերայ:

Վկայ է Սուրբ Էջմիածինը թէ հաղար վեց հարիւր
տարուայ ընթացքում Յիսուսի անուան համար որքան հա-
լածանքներ ու զրկանքներ է կրել հայոց ազգը:

Վկայ է Սուրբ Էջմիածինը՝ թէ որպիսի հաւատով է
բրտինք թափել հայը և Ասիայի մի խաւար անկիւնում միշտ
անսասան պահել Երուսաղէմից ծագող արեգակի նուէրը:

Վկայ է Սուրբ Էջմիածինը բիւրաւոր որերոյն փառքերի,
Տրդատների, Գրիգորների, Ներսէսների, Սահակների, Մեսրոբ-
ների, Ղևոնդների և Վարդանների:

Սուրբ և բաղմնաբար տաճար: — Էջմիածին, վկայա-
բան հայի վեհապանձ անցեալի, Էջմիածին, աշխարհասփիւռ
զաւակներից յոյսերի խարիսխ, Էջմիածին, քրիստոնէական
հաւատոյ վահան, համայն քրիստոնէութեան պարծանք, Էջ-
միածին, անթառամ բուրաստան, մշտակարկաջ սիրոյ աղ-
բիւր: Քո սուրբ կամարների տակ տասնուվեց դար զօղան-
ջել են և պիտի զօղանջեն խնկելի որդոցդ անունները, բո-
լորիւնների դադաթիդ փայլել է և դարեդար պիտի փայլէ
Գրիգորի և Վարդանի խաչը, Քո սուրբ ծոցում մրմնջացել
են սիրատենչ զաւակներից սրտերը, Քո վեհ անունը շարժել
է գոռ հեթանոսների նախանձը և դու անպարտ ես մնա-
ցել, Էջմիածին, և ինչպէս դալարուն կիպարիս՝ սրբոց ար-
իւնով ներկուած Արարատի լանջին դեռ շնչում ես Փրկիչ

ւանի կառավարիչն այդտեղ վաղօրօք սպասող ճանապարհորդներին խոստացած է եղել, տոմսակներն էլ վաճառած: Այդ պատճառով նա հանրակառքերը խել է նորեկների ձեռից և տուել նրանց ու ճանապարհ ձգել:

Ամենքն էլ ֆեսցել էին շուարած: Ոչ հանրակառք կար և ոչ իսկ որեւէ սովորական կառք: Բարեբաղդաբար իջեալում ձի կար և որովհետեւ մեր կառքը վարձուած էր մինչեւ երեւան, մեզ ֆեսցել էր միմիայն ձին, արդ՝ քանի որ ձի էլ կար, մենք ֆեսցիներ և շարունակեցինք մեր ճանապարհը:

Սուրբ էջմիածնի սիրով տոգորուած արհեստաւորները ոչ մի միջոց չէին խնայում: Կնալ էին ուղում: աւելի շուտ գնալ ու աւելի շուտ տեսնել սուրբ էջմիածինը: Այդ սիրով վառուած, չկարողացան նրանք երկար համբերել և վերջապէս գէթ մինչեւ Երևանի հասնելու համար, մալականներից «Փուրգոն» վարձեցին, թափուեցին մէջը և շարունակեցին իրանց ուղին:

Ներսէսեան դպրանոցի տեսուչ պ. Կարապետ Կոստանեանը, (այժմ տեսուչ Գէորգեան Ճեմարանի) որ գնում էր էջմիածին և որ ուրիշների պէս զրկուել էր հանրակառքից, ընկերացաւ մեզ հետ, իսկ ֆեսցելները վարձեցին սայլակներ:

Արհեստաւորների «Փուրգոնը» շարժուեց, շարժուեցին և սայլակները և ահա ամեն կողմից օդը թնդաց ուրախագին աղաղակներով:

Այդտեղ չէր՝ ոչ հայոց հայրապետ, ոչ էջմիածինը, սակայն գինու զաւաթները վերեւ բարձրացրած ամեն կողմից դռում էին «կեցցէ՛ էջմիածինը, կեցցէ՛ հայրապետը:»

Եւ սրանք ոչ Բաբելոնեան դերութիւնից աղատուած իսրայէլացիներ էին, ոչ Պալեստինը որոնող խաչակիրներ, — սրանք հայաստանեայց եկեղեցւոյ հաւատարիմ զաւակներն են, Լուսաւորչայ և Վարդանի արիւնակիցները, որ տոգորուած հայրենեայ սիրով, դէպի հայրենեայ վերջին պարծանք — Մայր Աթոռն էին շտապում, բուռն կարօտիւ կամենալով համբոյր տալ նախնեայ վկայարաններին, նախնեայ ձեռով կերտած քարերին, սուրբ հարանց շիրիմներին և նրանց կիսաւեր կոթողներին:

Ո՞ր փոքր ի շատէ զգացմունք ունեցող սիրտ կարող է այդ արհեստաւորների աղաղակները լսել, սրտազին աղաղակներ. և չլալ, չարտասուիլ:

— Դէպի Սուրբ էջմիածին՝ գնում էին նրանք, առժա-

մանակ թողած՝ ուրազն ու մկրատը, մուրճն ու ասեղը, մինչև իսկ կշեռքն ու արշինը: Եւ գնում էին վառուած զգացմունքով, կուսական անկեղծ, անարատ զգացմունքով: Դրամներ էին ծախսում: դառն քրտինքով ձեռք բերած, բայց ծախսում էին անխնայ, սրտաբուլիս ցանկութեամբ:

— Ահա մօտենում են նրանք Սեանին, հայեացքները սեւեռում Գեղամայ լեռներին, խաչ են հանում երեսներին, սուղում են խոկմունքների մէջ: Լուռ են, բայց դողդողում են նրանց շրթուները: — Ի՞նչ են մրմնջում, ինչո՞ւ են լռել, ի՞նչ են մտածում, ի՞նչ պատկերներ եկան կանգնեցին նրանց աչքերի առաջ, ինչե՞ր են ծփում նրանց սրտի թերին, ո՞ւր արդեօք թռան նրանք մաքով, ո՞ւմ մօտ...

Լուռ է ծովը, լուռ է սարը, լուռ ամեն մի քար, ամեն մի բլուր: Լուռ չեն դիցուք հայրենի հովիտներից, հայրենի լեռներից սուղող հովերը: Նրանց հե՛տ են խօսում, թէ՛ նրանցից են խօսք լսում...

Բլրի զլուխը հասանք և կառապանն իսկոյն երեսին խաչ հանելով, դարձաւ մեզ ու ասաց.

— Հրէ՛ն, աղա՛, Սեանն բրեւում ա, հրէ՛ն, տնում է՛ք: Ամենքս էլ կառքի մէջ կանգնեցինք: Սեանը, այս նուր-

բական անունը շատ բան յիշեցրեց մեզ, շատ անցեալ: Ոչինչ չէինք որոշում. տեսնում էինք միայն Գեղամայ լեռները և նրանց առաջն ընկած մի ընդարձակ տարածութիւն, ծածկուած, բարակ, կապտադոյն մշուշով:

— Սեանը ո՞րն է. հարցրինք կառապանից:

— Հրէ՛ն, էն կեպուտն էի, տեսնում չէ՞ք, կեպուտի ա տամ հա՛:

— Հա՛, հա՛, տեսանք: Եւ որքան առաջ էինք գնում, օդն աւելի պարզում էր և Սեանի կապտադոյն ջուրը նըշմարելի էր դառնում մեզ համար:

Բոլորս էլ լռեցինք...

Գնում ենք դէպի Սեան, իջնում ենք դէպի Սեանի ափին: քանի ըստէ ևս և ահա մենք կանգնած ենք Սեանի ափին:

Լուռ է ջուրը, լուռ ալիք, լուռ փոքր ինչ հեռում ընկած կղզին:

Ձայն Կոոր, ով Զուլայի, ինչո՞ւ լուսն էս:

Բայց լուսն է, լուսն է ծովը. ընկած է անդորր, խաղաղ, ընկած է ինչպէս հայելի: Իսկ մեր հայեացքը նորա մէջ, մեր սիրտը նորա մէջ. ահա մեր աչքերից թափուող աղի կաթիլները նորա մէջ: Ա՛խ, հայրենի վճիտ ջրեր, ականակիր ջրեր, անուշահամ ջրեր. ինչո՞ւ չէք խօսում, չէք վշշում, չէք մռնչում: Վշտերից էք յոգնել, արդեօք, որ ընկել էք այդպէս մտախոհ, այդպէս անձայն, անխօս: Հոգսերն ու դառնութիւններն են ծանրացել ձեզ վրայ, անցած որերոյդ փառքի կարօտն է ճնշում ձեզ, թէ զեղուել էք նոր տենչերով, նոր իղձերով, նոր կարօտով և անցել էք նոր ցնորքների խորքեր: Խօսեցէք ջրեր, փիբուղավառ ջրեր, Սեանայ ջրեր: Ձեր համն առնելու կարօտով սլացել եմ այստեղ, կանգնել եմ այստեղ, կանգնել եմ քեզ մօտ, Սեան: Ձեռք քոյարկուած ոչ մէկով, ոչ մառախուղով, չես յուզուած, չես բարկացած, բայց ծանր լուռութիւնդ այրում է սիրտս, վառում է սիրտս:

Ահա բիւր աղօտ պատկերներ, մութ, մռայլ ամպերի նման ծփալով իրար ետեից, եկան, կանգնեցին իմ աչքի առաջ: Ահա Գեղամ, ահա Մաշտոց, հայի պանծալի որեարք, հայի մեծագոր նախորդք: Տես, մօտենում են ինձ և ողջոյն շշնջում, ողջոյն կարօտակէզ, ողջոյն սրտակէզ:

Բայց կաց, անցան նրանք: Ահ, ոչ այդ բարակ հոգն է, որ մեղմ փչում է Գեղամայ լեռներից, Մաշտոցի խուցից, Աշտի դամբանից: Հովեր, ո՞ւր էք տանում իմ հառաչանքները. ո՞ր սարին, ո՞ր ձորին: Ո՞ւր պիտի ասէք, որ դրանք արձակում են հայի սրտից, վերապատ սրտից, վշտահար սրտից:

Ահ, տես. շարժում է Սեանը. նա զարթնում է, նա սթափւում. բայց չէ, չէ յուզում, այլ լոկ վշտալից մօր նման հանդարտ օրօրում է ալիքները, որոնք մօտենում են մեզ և թւում թէ ասում են.

— «Ա՛խ, անձկալի հայեր, ինչո՞ւ էք շարժում իմ խոցերը, իմ դառնալից հոգսերը: Ի՞նչ պատմեմ ի՞նչ խօսեմ, ի՞նչ սիրտ բաց անեմ ձեր առաջ: Սրտիս իղձերն արցունքով եմ ջրում, իմ տենչանքներն ու փափազները շողիանում են և վաղորդեան ամպերի մէջ ծրարում: Ամպերը տանում են վերև, տանում են երկինք, պատմում են լուսնին, աստղերին, պատմում կապոյտ եթերին և չմխիթարուած դրկում են իրար, ողբում, արտասում, արցունքը թափում հայոց դաշտերին, հայոց լեռներին, հայոց արտերին»:

— Գնանք, Սեանը դարձեալ կտեսնենք. վերադարձին կմտնենք կղզին—ասաց պ. Թորոսեանը:

Սեանց յաղենալու մի քանի բուռ ջուր խմեցինք: Բայց ի՞նչ ջուր, ի՞նչ համ. կարելի՞ է միթէ յաղենալ: Ցտեսութիւն, գոչեցինք, ցտեսութիւն, և հազիւ պահելով մեր արտասուքը, բազմեցինք կառքը և շարունակեցինք ուղին:

Փոքրիկ բլրակն անցնելուց երևան եկան Հինաուրց վանքերն, որոնք իրանց գորշացած գոյնով խսկոյն աչքի էին ընկնում:

Երբորդ վանքն ամբողջովին չէր երևում. խուցերը ծածկել էին նորա շուրջը և մենք միմիայն փոքրիկ գմբէթն էինք տեսնում:

Գնում էր մեր կառքը, արագ պտտում էին անիւնները, զլորւում էին առաջ, բայց մեր հայեացքը դեռ այնտեղ էր, դեռ սեեռած սուրբ ծովին, սուրբ կղզուն, սուրբ վանքերին:

Որքան պ. Կոստանեանը զրուցում էր այդ սուրբ վայրերի անցեալից, այնքան աւելի ոգեորութիւն էր նշմարում պ. Թորոսեանի դէմքին, որ և բոլորը հաղորդում էր պ. Շահնազարեանին իրանց չէրքեղերէնով:

Մի երկու վերստ էլ անցնելուց, հասանք Ելենովկա: Մեր առաջին հարցը ձիերի մասին էր: Ձի կար:

Ելենովկան Սիմենովկայի պէս զիւղ է: Բնակիչները նոյն պէս մալականներ: Ժամանակը շատ թանկ էր մեզ համար և մենք երկար քնալ և լաւ դիտել այդ զիւղը չէինք կարող: Մեր կառքն արդէն պատրաստ էր: Շարունակեցինք մեր ճանապարհը, վերջին անգամ հայեացք ձգելով Սեանին, որի մի ծայրը հասած էր Ելենովկային:

Արևը թեքւում էր դէպի արևմուտք և մենք ընթացանք Ելենովկայի առաջնակայ իջևանը, որ կոչւում էր «Ներքին Ախտա»:

Պէտք է ասած, որ մենք իւրաքանչիւր իջևան սրտաւորով էինք մօտենում, վախենալով մի գուցէ ձի չգտնուի և մենք ուշանանք:

— Սուխոյ-Փանտանն էլ անցնինք, այնուհետև հեշտ է. ասաց պ. Կոստանեանը:

Սուխոյ-Փանտանից դէնը քնում էր էյլար, այնուհետև երևանը և ապա Ս. Էջմիածինը:

Մերթ խօսելով, մերթ ննջելով, ցերեկուան ամենավեր-

ջին հրաժեշտը տալով, կամաց-կամաց եկանք, ներքին-Ախտա հասանք:

Բարեբաղդաբար այստեղ էլ ձիի արդելը չունեցանք: Այժմ գնում ենք դէպի Սուխոյ-Փանտան և պ. Կոստանեանի ասածի համաձայն այլ ևս չենք հոգում: Ճանապարհի մեծ մասն անցանք և արդէն սկսեցինք Երեանի հոտն առնել:

Ուղեկիցներս թերւում էին դէպի Մորփէոս և արդէն գլուխները երերմունքով ողջունում էին իրար: Իմ քունը փախել էր: Հայեացքս առել էի պարզ երկնքին, լուսավառ աստղերը դիտում և հազար մի միտումներ կարդում այնտեղ:

— Ո՞րքան վերստ է մինչև Սուխոյ-Փանտան—հարցնում եմ կառապանից:

— Տասներկու վերստ. պատասխանեց նա:

— Դէ՛հ, բշիւր, բշիւր. շտապեցրի նրան:

— Աղա, գնում էք Ս. Օծումը տեսնալի՞. հարցրեց կառապանը փոքր ինչ լռութիւնից յետոյ:

— Այո, և այդ պատճառով շտապում ենք, որպէսզի չուշանանք:

— Ընե՛րակ ձեզ, մեռնիմ նրա Սուրբ զօրութիւնին, ընկերակ ընտրա վեր կտենայ:

— Ի՞նչ կայ, ինչո՞ւ չես դու էլ գնում. այստեղից յիսուն վերստից հեռու չէ:

— Է՛, մինն ասումըս, մինը չէ:

— Ո՞րը չեմ ասում:

— Ախր իսկի ևս կկարամ մին սհաթ էլ տրդրհան ըլել. քիշեր-ցերեկ օրըներս մաշում ենք, անջախ ենք ծէրը ծէրին հասցնում. տօն օնենք, տեղ օնենք, օղլուշաղ ա, բրախայ ա, կարում ենք իսկի պահենք. մին պատառ հացն էլ վրէր ճարում ընք, ախր էս անտէր Եփրատ—Քի—նի ա, որ տամ ա ե՛... Կառապանը խօսքը ծրարեց մի թախծալի հառաչանքով:

Ինձ այդ լաւ հասկանալի էր, միրաւի ո՞րքան թշուառ. բունն աչքերից փախցրած, ցերեկը դադարն ու հանգիստը կորցրած, օր ու գիշեր կեանքը մաշելով, հաղիւ են կարողանում «ծէրը ծէրին» հասցնել, «օղլուշաղ» ու «բրախայ» պահել:

Հարցնում եմ. «ինչո՞ւ երկրագործութեամբ չես պարապում»:

Նա հառաչում է ու գլուխը շարժելով պատասխանում.

«Արա՛ր վրէր մէտս ա կեամ, պռոշս ճարում ա... Գիւթանին ծէրը բռնած, եղներն առաջս արած վրէր վար ի

անում, զիւտիւմի թա մին բեակզատայ ըմամմա յինչ անիմ, վրէր էրկու տարի կարկուտը էնքան վնասներ տուաւ, էնքան պարտքու տակ գցեց, վրէր վէզս ծոռ մնաց, իլած չիլածս ձեռաս ընկաւ. վրէչ վէղ կայ, վրէչ ցորեն. ճարս կրտած եկալ ըմ էս շան փէշակը բենըցնում, է՛, հէ՛... Եւ թշուառ կառապանը կրկին հառաչեց: Ո՞րքան ծանր և ո՞րքան վշտերով լի հառաչ...

Լսելով այդ տխուր խօսքերը, այդ բեկբեկ հառաչները, ցուրտ էլ չէի զգում:

Ընկերներս ննջում էին: Ես սուղուցի լռութեան մէջ. նորից հայեացքս յառայ դէպի երկինք, նորից պէծպէծին տուող աստղերը դիտեցի:

Յանկարծ հեռուից երեացին ճրագի աղոտ լոյսեր:

— Այն ի՞նչ տեղ է. հարցրի կառապանից:

— Սուխոյ Փանտանն ա:

— Ուրեմն հասանք:

— Հրաման բեզ:

— Դէ՛, փա՛ռք Աստուծոյ, այս էլ Սուխոյ Փանտանը, այսուհետեւ այլևս չեմ երկբայում, որ շուտով Ս. Էջմիածին կլինենք:

Ընկերներս բնից սթափուեցին:

Ընկերներս, ձիերի համար հարցրինք, պատասխանը. ձի չկար:

Պ. Շահնազարեանը քնաթաթախ այստեղ էլ սկսեց իւր դիմումները, որ վերջապէս ձին էլ ձեռք բերաւ և մենք

առանց ուշանալու ուղևորուեցինք դէպի Էյլար-վերջին իջևանը, որ ապա այնտեղից ուղղակի Երեան:

Կէս գիշեր է: Քունը յաղթում էր ամենքիս: Կառքը սլանում էր առաջ և հաղիւ աչքս բաց պահելով, դիտում էի շուրջս: Ի՞նչ էի որոնում մթութեան մէջ... Ամեն ինչ

ոչ ապաքէն նախնեաց հողի վերայ եմ, նախնեաց յիշատակարանների մէջտեղ... Գործ ժամանակ ևս և յանկարծ կառքը կանգնեց և

լսուեց կառապանի գոռոցը:

— Ո՞ւր եկանք:

— Էյլար:

— Էյլար. ուրեմն քնաց Երեան:

Այստեղ ուրախ ուրախ երեսներիս լսեց հանեցինք և ուղևորուեցինք դէպի Երեան:

1804
18193



Handwritten signature or initials.

ների թէ հայր և որդու պէս կանգնած են իրար մօտ, կանգնած են ինչպէս յաղթանդամ հսկաներ:

Աւագ Մասիսն ալեղարդ, սպիտակափառ ձիւնով ծածկուած, կարմրավառ ամպերի մէջ ծրարուած, հայեացքը վեհապանծ, սակայն դէմքը խոժոռած: Ամպերը գնում են դալիս, գգուում են, փարում, համբուրում, գուրգուրում, բայց լուռ է Մասիս, խոհերով պատուած, մոքերի մէջ սուղուած, հեռու հեռու անցեալներում սաւառնած:

Խօսիր, ով լեռն, սրբազան լեռն, նուիրական լեռն:

Ժպտա՛, ցնծա՛, տե՛ս, դէպի բեզ ենք գալիս, դէպի բո սուրբ ծոց, դէպի վայրերդ ըղձափառ սիրով: Խնդա՛, զի քո կրծքին այսօր ուրախութեան հանդէս է կատարուում, այսօր որդոցդ սրտերը թնդում են մի սիրով, մի համակ ուրախութեամբ:

Բայց ահա ծիրանեփառ ամպերը փռուեցին Մասիսի գլխին, արեգակի երփներանգ շողերը բոսորափառ մանեակներով զարդարեցին նորա կուրծքը. ամպերն իջան լանջն ի վայր և ահա Մասիսը ծածկեց ծիրանին: Այս չէ՞ արդեօք ծուխ ծխանի և զառաւօտն նաւասարդի, այստեղ չէ՞ ծիրանի ծոփն, նախնեաց արեան ծոփն: Այստեղից չարձակուեց հրաժորան եղէգնը և նորա ծայրին խարտեաշ պատանին վազաղներ:

— Ահ, անցան այդ բոլորը, սակայն վառօղաձոյլ եղէգները օղակ օղակ օձերի պէս բարձրանում են երկինք և հրածին անձրեւով զարդարում Մասիսի կուրծքը: Եւ բարձրանում են նրանք Մայր աթոռի ստորոտից, հայոց ընդհանրական հայրապետի դահլից, զի այնտեղ է հանդէսը, հայրապետական Ս. Օծման հանդէս, փոքր հանդէս, բայց անցած-գնացած հանդէսների յիշատակ, հայի սրտին մխիթարիչ յիշատակ:

Փոքր Մասիսն աւելի ուրախ էր և իւր քաջարի երիտասարդական սարասում, աւելի բերկրանք շնչում: Եւ նա իւր արեառ ժպիտով կարծես ասում էր.

«Դուք եկել էք հայոց այս փոքրիկ հանդէսը տեսնելու, բայց մենք ռբան հանդէսներ ենք տեսել, ռբան բոմբիւնների ենք արձագանք տուել, ամպրոպի զոռոցների ձայնակցել, յաղթանակի երգեր ու աղերս լսել, այդ բոլորն անցան, սակայն դէթ այսօր էլ ուրախ ենք, որ ձայնակցում ենք սրտազին «կեցցէներին», ուրախագին երգերի: Այս հանդէսն էլ պիտի յիշենք դարեդար»:

Արևի ոսկեշող կամարները գգուած ամպի մի կտոր էլ եկաւ, փոքր Մասիսին մօտեցաւ, պարզ, պայծառ ճակատին նստեց, սիրոյ պատրանքը թափեց, շոյեց, փայեց ու փաղաքշեց, ապա զրկեց և թողեց իւր զրկի մէջ: Մեր հայեացքն ուղիղ սեւեռած էր այդտեղ, մեր մաքերն ու խոհերը կենդրոնացած այդ լեռների սրտում: Եւ իջնում էինք վայր, իջնում Երևան, բայց մեր աչքը դէպի Մասիս, շեշտ դէպի Մասիս:

Դէպի բեզ, Մասի՛ս, դէպի բո սուրբ ծոց,
Դէպի վայրերդ ըղձափառ սիրով
Դալիս եմ ահա, առանց լաց ու կոծ,
Դալիս եմ՝ մաշուած անվերջ կարօտով:

Դէպի սրբազան բո դալի բլուրներ,
Դէպ աւերակներ՝ ներկուած արիւնով,
Եւ դէպ խնկաւէտ սրբոց մատուռներ,
Դալիս եմ, Մասի՛ս, բայց ոչ արցունքով:

Օ՛, սիրտս ճնշուած և անմխիթար.
Բայց երգ եմ երգում քեզ՝ սրտից բղխած.
Եւ իմ երգի մէջ օրհներգ անդադար
Դո սիրանուէր անուան ներբողած:

Կնդրուէ եմ ծխում, Մասիս անձկալի,
Դո սուրբ բարերին համբոյրք թափելով,
Դու դարձեալ տխուր, դու միշտ թախծալի,
Եւ մրկածուփ պատուած թխպերով:

Սրտումս պահած հառաչն իմ եղբօր,
Ա՛խ, ծերուկ Մասիս, ես քեզ եմ ժպտում,
Դիտեմ և վիշաղ և դարդդ բոլոր,
Դիտեմ փափաղդ. ես այն եմ երգում:

Դալիս եմ, Մասիս, հալածուած բախտից,
Սև ճակատագիրն ինձ բաժին առած,
Հեռացուր մնայլ թուխպը քո ճակտից,
Արձագանք տուր հէգ սրտիս կրակուած:

Թշուառութիւն: Թափուումն կամարների սուաղները, Թափուումն կամարների և պատերի վերայ նկարուած Հինաւուրց պատկերները, Թափուում-կորչումն Հայի ճարտարապետութեան Թանկադին պտուղները: Ամենուրեք Թաղուած փոշու մէջ, ամենուրեք զուրկ խնամատար ձեռից: Եւ միայն լաց և լաց է շարժում Հայի սրտում, քրիստոնէի սրտում, դորովալից որդու սրտում:

Կաթուղիկէ սուրբ տաճարը կանգնած է չորս Հատ քառակուսի, քարեայ սիւների վերայ, որոնց կամարներն առաստաղում միանալով, պահում են մէջտեղ եղած մեծ և բարձր Կաթուղիկէի հիւքը: Սոյն Կաթուղիկէի տակ է և Իջման սեղանը, որ կանգնել է եղիադար Կաթուղիկոսը 1682 թ. և որտեղ պատարագ է լինում նշանաւոր օրերին: Սոյն սեղանից փոքր ինչ հեռու՝ աւագ դասում դրուած է ընկուզեայ փայտից շինած Հայրապետական դահլը, զարդարուած հինգ փոքրիկ զմբէթներով:

Դաւթեան Արիստակէս եպիսկոպոսը (այժմ Արք-եպիսկոպոս և Հայրապետի տեղապահ) բացեց Թանկարանի դռները և մենք մտանք ներս՝ Հնութիւնները տեսնելու:

Ձախակողմեան Թանկարանի ներսումն ենք: Պատի մօտ ապակիադարդ պահարաններում կարգով դետեղուած են եպիսկոպոսական բազմաթիւ Թաղեր, վականներ, սաղաւարդներ, բուրվառներ, սկիհներ, խաչեր, խաչուառներ, իսկ պէս պէս շքանշաններ, Թանկադին ակնեղէններ, դրամներ և ոսկեղէններ զետեղուած են սեղանի վերայ դրած՝ երեսը ապակիադարդ՝ կողպած արկղի մէջ:

Կաթուղիկոսական և եպիսկոպոսական շքանշանների շարքում աչքի է ընկնում մեծանուն բանաստեղծ Ռափայէլ Պատկանեանի ոսկէ գրիչը և արծաթէ Թանաքամանը, որոնք ստացել էր իբրեւ ընծայ Կ. Պոլսի երիտասարդներից:

Հայոց մեծ բանաստեղծի առ Մայր Աթոռն ունեցած քաղցր զգացմունքների մի ապացոյցն էլ այդ նուէրները պէտք է համարել, որոնք ինքը զեռ կենդանութեան օրօք է ուղարկել այդտեղ:

Պ. Լինչի ուշադրութիւնը դրաւեց արքայական այն Թագի մի մասը, որ աւանդութեամբ Տրդատ Թագաւորին են վերագրում: Երիտասարդ անդլիացին հետեւալ օրը այդ Հնութեան լուսանկարը վերցրեց:

Այլ կողմի խորանում զետեղուած է սուրբ մասունքների Թանկարանը: Սեր ջերմաջերմ համբոյրները դրօշմեցինք Ս.

Գեղարդին, Լուսաւորչայ սուրբ աջին, Ֆնացեալ աջերին, համբոյր և բոլոր նուիրական Հնութիւններին: Այստեղ բաղմաթիւ Հնութիւններում չ'սուրբ ասեղնագործութեամբ և խորհրդաւոր նկարներով աչքի է ընկնում մի անկար շուրջառ՝ դործուած Չինաստանում և բերուած հնդկաստանից՝ Վրդանէս եպիսկոպոսի ձեռամբ: Շուրջառի ուղիղ մէջտեղ դործուած է Ս. Էջմիածնի նկարը իւր զանգակաւնով և երկու խորանների զմբէթներով. շուրջն արձակուած են շառաւիղաձև լուսոյ ճառագայթներ՝ իւրաքանչիւր ճառագայթի վերայ մի մի հրեշտակ, իսկ վերի մասում նկարած է արեւ և լուսին: Չանգակատան միջին կամարում նկարած է Սուրբ Աստուածածինը՝ մանուկ Յիսուսը գրկած, իսկ միջին կամարներում Միածնաէջի սեղանը՝ իւր փոքրիկ կաթուղիկէով: Ս. Ստեփաննոսի և Յովհաննու Մկրտչի խորանների վերին ու ներքին կամարներում նկարուած են չորս աւետարանիչները, նրանց կողքին Թագէոս և Բարդուղիմէոս առաքելներ: Բացի սրանցից սոյն անկար շուրջառի վերայ ասեղնագործուած են և ուրիշ շատ պատկերներ. Յակոբ նահապետի տեսիլքը, Գրիգորիշ շատ պատկերներ. Յակոբ նահապետի տեսիլքը, Գրիգոր Լուսաւորչի պատկերը, Մասիս լեւոր—նոյեան տապադոր Լուսաւորչի պատկերը, Խոսրովի դուլտի պատկերները, նով, Տրդատի, Աշխէնի և Խոսրովի դուլտի պատկերները, Յիսուս իւր աշակերանների հետ ալեկոծուած ծովի վերայ, Յակոբ Մծբնայ Հայրապետը հրեշտակից ստանում է տապանի մի մասը, Նուիսիմէ և Գայիանէ կոյսերը և այլն:

Բայց ո՞վ է դործել այս Թանկագին Հնութիւնը, ո՞վ է պատուիրել Չինաստանում կամ ո՞վ է Թեւադրել այդ պատկերների ձեւերը, յայտնի չէ. դոնէ մենք այդտեղ շատերին հարցրինք և ոչ ոք մեզ բաւարար պատասխան չտուաւ:

Թանկարանից դուրս եկանք և ահա նորից տաճարի մէջ ենք: Մեր հայեացքները շրջում են տաճարի մէջ այս և այն կողմում կանգնած սեղանների վերայ և բոլորն անշուք և անխնամ դրութեան մէջ: Իւր վեհութիւնն է անշուշտ, որ այնքան խոր ազդեցութիւն ունի Մայր Աթոռը իւրադնեայ պաշտողների վերայ, որ սակայն պատերից կաթող արտասուքի հետ խառնում են և իրանց աչքերից Թափուող կաթիլները:

Եւ տխուր տպաւորութեան տակ դուրս եկանք Կաթուղիկէ Ս. Էջմիածնի տաճարից: Հաղարաւոր պատկերներ դնացին, եկան իմ աչքի առաջ... Դառն մտքերով պաշարուած բռնադբօսիկ քայլերս հազիւ էի շարժում:

Հայոց Վեհափառ Հայրապետը: Եւ ընկած են սրանք Ս. Էջմիածնի պատերի տակ, իսկ իրանց դիմաց կանգնած է Հսկայն Մասիս, ալեգարդն Մասիս, Հայոց սիգապանձ Մասիս:

Ախ, այս տեսարանները տեսնելով ակամայ սաւառնում եւ Հեռաւոր անցեալներում: այս Հաւատ, այս ջերմեւանդութիւն, որոնք բղխում են անկեղծ սրտից, յուսով ու սիրով վառուած սրտից:

Ներսէսեան լճի ափին ենք: Մեծածաւալ լիճ է, շուրջը փոքրիկ ծառաստան: Սակայն որքան անուշադիր դրութեան մատնուած: Եթէ մաքրէին ներսը, շուրջը զարդարէին զանազան թփերով, ծաղիկներ ցանէին, կանոնաւորէին ճեմելիները, այնուհետեւ մի սքանչելի զբօսավայր կդառնար այստեղ: Եւ ամեն մի Հայը, վշտահար, սրտամաշ Հայը այստեղ զաւով կշնչէր Արարատեան օդը, յուշ կառնէր Մասիսի Հովերին, կլսէր Ս. Էջմիածնի մայրագործով մրմունջը և կխաղաղուէր սիրտը, անդորր կառնէր Հողին ու քաղցր սիրով կփառարանէր իւր նախնաց, իւր մեծագործ պետերին:

Լուռ է լիճը, լուռ են շուրջն ընկած ծառերը, Հով չէր խաղում, բայց լուռ չէին մեր սրտերը, Ներսէսն էր կանգնած մեր աչքի առաջ, «Հայրենեաց պաշտպան» մեծ, սիրագործ Ներսէսը: Նորա մօտն էինք մտքով, նորա դառնաշունչ զանգատն էինք լսում և աղեկէլ մրմունջը:

Գնանք, ասաց ընկերս. Ժողովրդի Հաւատին նայիր և այս բոլորի պահպանների գործերին. գնանք, գնանք Հանգստանք:

Ինչ հանգստանանք, ո՞վ է յոգնել, ժամանակը քիչ է, բոլորն թանկ, չէ, այստեղից գնանք Գայիանէ:

Միեւնոյն է, այնտեղ էլ մխիթարութիւն չախտի տեսնես:

Երկու կաթիլ արցունք թափելն էլ մխիթարութիւն է, գնանք:

Գայիանէի վանքը, որ Հիմնուել է Ս. Գրիգորի և Տրդատի ձեռամբ, գտնուում է Մայր տաճարի Հարաւային կողմում, այժմեան անտառի կողքին: Վանքը երկայնաձև է, սակայն տաճարի մասը առանց խորանների քառակուսի է, ընկած Հոյակապ գմբէթի տակ, որ կանգնած է չորս սիւների վերայ: Երեք դուռն ունի. արեւմտեան, Հարաւային և Հիւսիսային: Արեւմտեան դուռն ընկած է երկայն նախազաւթի մէջ, մի շարք կամարների տակ:

Վանքի ներսումն ենք և, ինչպէս սպասում էինք, ամեն կողմ անմխիթար դրութեան մէջ: Փռչն առատ, ամեն անկիւն մռայլոտ:

Ո՞վ էր վանահայրը, ուղիղն ասած չեմացանք: Ո՞րտեղ էր, չտեսանք: Վանքի դռները բաց էին և, ի՞նչ էք կարծում, բաց էին և խորանների դռները:

Մեղ առաջնորդող վարդապետը տարաւ մեզ վանքի աջակողմեան խոջանը՝ այգտեղից մի նեղ անցքով մտանք խորանի ետեւում մի փոքրիկ, քառակուսի խորան: Մռայլոտ պատի մօտ մի ցած դամբարան է շինուած, կիսամաշ կտորներով ու թաշկինակներով զարդարած: Նորա վերայ դրած էր Տիրամօր պատկերը, երկու կողմերին մի մի Հատ մոմակալներ, առանց մոմերի: — Այս էր Ս. Գայիանէի գերեզմանը: Մենք իսկոյն մօմ պահանջեցինք, լուսաւորեցինք գերեզմանը, ծուներ դրինք և համբոյր տուինք լուսաւոր վարդապետութեան քաջ ախոյեանի սուրբ գերեզանին:

Այգտեղից էլ տխուր սրտով դուրս եկանք: Վանքի բակումն ենք և ահա մեր առաջ բազմաթիւ գերեզմաններ Կաթողիկոսների, Եպիսկոպոսների և մի շարք նշանաւոր վարդապետների:

Ահա մի գեղեցիկ արձանաքար՝ սպիտակ մարմարիօնից շինած, երեսի կողմը խորհրդաւոր դրուագներով զարդարուած:

Ո՞ւմ շերիմն է այս: Կարդացինք արձանագրութիւնը և իմացանք, որ այդ գեղեցիկ մահարձանի տակ հանդուում է «Ժողովրդասէր» մականունը վաստակած, սակայն ինքնիրան լստ Եփրեմի միշտ վշտացեալ կոչող Մատթէոս Ա. Կաթողիկոսը:

Մեր թախծալի Հայեացքը ձգելով Ս. Գայիանէի վանքի լուակայ գմբէթին վերադարձանք մեր բնակարանը:

Ընկերներս ցանկութիւն յայտնեցին միաբանական սեղանատան ճաշել, գոնէ սեղանատան մասին էլ զաղափար կաղմել: Չհակառակուեցինք և ժամը 12-ից փոքր ինչ անց, մենք դիմեցինք դէպի սեղանատուն: Երկայն նեղ դահլիճ է այդ սեղանատունը, ուր վանական կատարեալ Համեստուայդ սեղանատունը, ուր վանական կատարեալ Համեստութեամբ, բացի մի երկայնաձիգ սեղանից և աթոռներից, ուրիշ թեւեւ չկար: Սեղանի վերի կողմում մի բարձր գմբէթաձև ոչինչ չկար: Սեղանի վերի կողմում մի բարձր գմբէթաձև ամպհովանի է շինած: Այդ Վեհափառ Հայրապետի Համար ամպհովանի է շինած: Այդ Վեհափառ սեղանատուն իջնելով, է: Նանդիսաւոր օրերին Վեհափառ սեղանատուն իջնելով,

ւորիչ Գրիգորին: Վերոյիշեալ տողերով նա կշտամբում է և շատ Յոյն հովուապետների, որոնք չէին կարողանում Գրիգորի պէս դիրք բռնել, գործ առաջ տանել, որպէս զի փառքը հետեւէ նրանց, պատիւն ընթանայ նրանց ետեւից: Ընդհակառակն Ոսկեբերանի ժամանակակից յոյն և ասորի կղերականները, որոնց շնորհիւ և հալածուեց ինքը, միշտ պղերգ ապրելով, շուայտ կեանք էին վարում և ոյժով կամենում էին պատիւ ձեռք բերել, յարգանք վաստակել:

Եւ ինքն երանելի Յովհանն Ոսկեբերան իւր կեանքի վերջին հանգրուանը հայաստան որոնելով, հայաստանի մէջ ապրեց: Շատ յոյն պատմագիրներ էլ շեշտում են թէ՛ չնայած, որ Ոսկեբերանի հայրը ասորի էր, մայրը յոյն՝ բայց մանուկ հասակից նա անցաւ մի հայի — Մելիտոս հայրապետի հովանաւորութեան տակ, որը վերածնեց նորան, սնեց, ճշմարիտ և սուրբ առաքելական հոգի ներշնչեց: Սյդ է անշուշտ պատճառը, որ Յովհան սիրեց հայաստանը ինչպէս իւր հարազատ երկիրը. և հալածանքի իսկ ժամանակ հայաստան յիշեց և այնտեղ սլացաւ:

Եւ թէ որչափ սէր ունէր դէպի հայաստան և դէպի նորա մեծ Լուսաւորիչը, խօսէ թող ինքը՝ իւր մեղրաշուրթն խօսքերով, ուղղած Լուսաւորչին.

«Աղաչեմ ոչ ևս մեկուսանալ հոգեւորական այցելութեամբ առ ի մէջ, այլ յիշել զմեզ անմոռաց... զի և մեք զպատահումն սակաւադոյն վշտացս՝ համբերութեամբ կատարեսցուք... և քոյին վշտամբեր նեղութեանցս յիշատակաւ ի մերումս մխիթարեալ սփոփեսցուք... Զի և ես նուազեալ ի զօրութենէ անդամոց, տկար գոլով մարմնով և վշտազին անձկութեամբ, մանաւանդ բռնադատեալ սիրով ի քո համադրեաց, ի քում վիճակիս, նշանակ սիրոյ հատուցի քեզ ընծայ ջերմադոյն սրբախա: Զի ահաւաղիկ նուիրեալ եմ և ես յայսմ հետէ լքանել զկեանս զայս տաղտկալի. և լինել ընդ Քրիստոսի. թերեւս անդանօր հանդիպեսցուք միմեանց զուարճալի և զեղեցկազոյն հանդիպմամբ բնակցելով ի միասին մշտնջենաւորապէս և արժանաւոր լինել երանաւէտ խոստմանցն, որոյ լեցի ամենեցուն մեզ հասանել ի Քրիստոս Յիսուս ի Տէր մեր» և այլն:

Հայոց քարանձաւների միջից այս ձայնը հնչեցրեց Յովհան Ոսկեբերան դէպի հայոց մեծ հայրապետը: Դառնադոյն չարչարանքների միջոցին եղբայրական մխիթարութիւն ուղղեց երանաշնորհ սուրբը, Քրիստոսի անուան համար ամենամեծ չարչարանքը կրողին, սակայն ինչ երջանիկ օրեր, ինչ

քաղցրալիւ եղբայրակցութիւն ի Քրիստոս, ինչ միասիրտ և միահոգի սէր առ Աւետարան: Սյդ օրից արդեօք արեւելեան երկու եկեղեցիները — հայոց և Յունաց քոյր եկեղեցիներ կոչուեցին, այդ օրից քնացին արեւելեան եկեղեցիների մէջ փոխադարձ սէր, բարեկամութիւն և եղբայրական յարաբերութիւն և անշուշտ այդ երջանիկ օրերից երկու եկեղեցիները պատնէշ դրին հռովմի ոտնձգութիւնների դէմ:

Եւ այդպէս զգուեց հայաստանը բազմութիւ մարտիրոսներ, որոնք թափւում էին Փրկչական սիրոյ համար:

Յայտնի չէ թէ կայ արդեօք մի վկայորան, մի վանք, դէթ մի մատուռ սուրբ Ոսկեբերանի յիշատակին, սակայն հռիփսիմէի, Գայիանէի, Շողակաթի և այլ վանքերը յաւերժական խօսնակներ են հայրենի մեծ որերոյն փառքի, այն փառքի, որ ըստ Ոսկեբերանի միշտ անպակաս է եղել Մեծ Գրիգորից և նորան հետեող Քահանայապետներից:

Սյդ օրերից դարեր են անցել, մեծափառ հայրապետներ են բազմել Ս. Էջմիածնայ դահի վերայ և դեռ դարէդար պիտի բազմեն: Սրդ՝ կեցցէ՛ միշտ Էջմիածինը, հռիփսիմէ և իւրայնոց վանքերը, որոնց անմոռնչ պատերը միշտ պիտի խօսեն հայի անունը, հայի փառքը:

Հայոց երանելի հայրապետները լայն և մեծ հոգւով կանգնեցին բրիտոնէական աւազանը, փառաբանեցին հաւասար սիրով. որպէս իւրազնայ որդոց, նոյնպէս և այն բոլորին, որոնք ապրել են Խաչի սիրով և նահատակուել Աւետարանի օրհնում: Եւ օրհնում փառաւորում է հավարդապետութեան համար: Եւ օրհնում Ոսկեբերանին, յաստանեայց եկեղեցին՝ ոչ միայն Յովհանն Ոսկեբերանին, Քրիգորի Աստուածաբանին, Բարսղի հայրապետին, այլ անխտիր Լաֆա—որայ հա—ապա—ւոյն՝ սրբոյն Արքարու, Կոստան—գիանոսի, Տրդատայ, Թէոդոսի և այլն:

Սյո, Աւետարանի լուսաւառնայ վարդապետութիւնը պաշտեց երանելին Գրիգոր, որ և փառաւորեց յառաջ քան զյա—ւառնայ երկր պաշտեւելով սրբոյ Երրորդ—Եւան, Միւս Աստուած—Յո—ւան չօր և Որդոյ և հոգոյն Սրբոյ:

Եւ այսպէս Ս. Գրիգորից սկսած հայաստանեայց առաքելական և ուղղափառ եկեղեցին փառաւորել և օրհնել է այն բոլոր նահատակներին ու մարտիրոսներին, որոնք ընկել են բոլոր նահատակներին և մարտիրոսներին համար և փառաւորել Աւետարանի սուրբ վարդապետութեան համար և փառաւորել է բոլորին առանց ազգային խտրութեան*):

*) Քրիստոնէական միւս եկեղեցիներն ևս՝ Յունաց, Ռուսաց և Վաթիկանց՝ տօնում են Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի և սրբոց Գայիանեանց և հռիփսիմեանց յիշատակը: Մ. Զ.

Իսկ Գրիգոր մկրտելով Տրդատին և, ինչպէս մի նոր Յով-
հաննէս, մկրտելով և հայկական ազգը, շրջեց ամենուրեք, շր-
ջեց հայաստանի շէն ու անշէն կողմերը, անցաւ գիւղ, աւան,
անցաւ անապատ, ամենուրեք կանգնեց Փրկչական խաչը, յա-
ւիտենական սիրոյ խաչը, մի շարք վանքեր հիմնեց: Եւ երբ
համոզուեց, որ աւետարանի լոյսն արդէն ջերմացնում է հայ-
րենի երկիրը և հայրենի ժողովուրդը, երբ տեսաւ, որ Խաչն
արդէն շողում է հայկական աշխարհի վերեւ, էլ այս աշխար-
հի մէջ մնալն աւելորդ սեպեց, թողեց տուն, տեղ, թողեց
իւր հիմնած վանքերն ու տաճարները, թողեց Մեծ Քահա-
նայապետական ցուպն ու զահը և հոգոյն փնտրեց խաղաղու-
թիւն, հոգոյն վերջին հանգստարան ու բաղմաշարձար, բաղ-
մապտուղ անձը նետեց Մանէի քարայրները, անցաւ լուռ,
մարդկային ձայնից հեռու, թաւ անտառները, վերացաւ աշ-
խարհից և չերեաց այլ ևս:

Գրիգորէ՛, Գրիգորէ՛, որոնց նրան հայոց արքայն, որո-
նց հայոց ժողովուրդը, բայց նա այլ ևս չկար:

Եւ ահա թէ ի՞նչ է ասում այդ մասին Յովհան Ոսկե-
բերան.

— «Թագունցանել զանձն ի մարդկայինս տեսութենէ զի
մաքրապէս անդանօր և աննիւթաբար՝ աննիւթականին հան-
դիպեսցի տեսութեան Աստուծոյ»:

Մտնենք հռիփսիմէի Գրիգորի հիմնած վանքը, հայոց
պանծալի նախնեաց վկայարան վանքը: Համբուրենք հռիփսիմէի
գերեզմանը, մեծ, խնկելի կուսի գերեզմանը, հայ կոյսերին
օրինակելի մօր գերեզմանը:

Հռիփսիմէի վանքը դրսի կողմից քառակուսի է, իսկ ներ-
քուստ՝ բոլորաձև, ամրակուռ սիւների վերայ կանգնած է
մեծ, գեղեցիկ կաթուղիկէն ճաղապած արտաքուստ տանիքի
վերայ: Կաթուղիկէի արտաքին չորս կողմերում, տանիքի վե-
րայ՝ շինուած են չորս բրգաձև սենեակներ, որոնց մուտքը
կաթուղիկէի ներսի կողմից շրջապատ պատշգամբիցն է: Կա-
թուղիկէն ունի չորս լուսամուտ:

Տաճարի արեւմտեան դրան առաջ կանգնած է գեղեցկա-
ձև գմբէթ և զանգակատունը՝ շինուած սրբատաշ քարերից:
Տաճարի մէջ շինուած է մի ընդարձակ սեղան՝ պատարագի

համար, չորս խորաններ առաջին և յետին դասերի անկիւն-
ներում:

Եւ կանգնած ենք այդ սքանչելի տաճարում, ճարտարա-
պետութեան մի հիանալի զանգուածի ներսում, սակայն ծանր
մռայլը և խնամքի բացակայութիւնը ճնշում է մեզ, մռայ-
լում է մեր սրտերը: Եւ մրրկի արանքում ակնապիշ հայեացք-
ներս սեւեռած ենք վանքի ներսում գետեղուած երջանկայի-
շատակ հայրապետների շերիմներին. հայրապետների, որ բար-
բարօս դարերից այդպիսի ժառանգութիւն են թողել մեզ
համար, այդպիսի պարծանք:

է՛, մտնենք, մտնենք խորան, հռիփսիմէի գերեզմանը
համբուրենք և թէ մի կաթիլ արտասուք կայ, այն էլ նորա
սուրբ շերմի սրբատաշ քարերի վերայ գլորենք:

Մեզ առաջնորդող սարկաւազի հետ մտանք ձախակող-
մեան խորանը: Սյդտեղ արեւելեան պատի ներքեւի կողմում
ոչ դուռ, բայց մի ընդարձակ անցք էր շինուած: Հայր սարկա-
ւազը մօմը վառեց, չոքեց և անցքով չոքէչօք մտաւ միւս կողմը:
Մենք հետեցինք նորան: Պէտք էր չոքէչօք մտնել անցքը
շատ ցած է: Փոքրիկ, գրեթէ քառակուսի մի խորանի մէջ
ենք: Չորս հօգի հաղիւ ենք կարողանում շարժուել: Մուտ-
էր, անտանելի մութ: Սարկաւազի միակ մօմը հաղիւ էր լուսա-
ւորում: Մօմ բերել տուինք, լուսավառեցինք խորանը, որ
ապա ամեն ինչ պարզ որոշեցինք:

Հարաւային պատի մօտ շինուած է մի փոքրիկ դամբա-
րան՝ նման Գայիանէի դամբարանին և նոյնպէս ծածկուած
մետաքսէ թաշկինակներով: Մի քանի հատ մօմակալներ էին
դրուած և Տիրամօր պատկերը: Դամբարանի մի կողմում ըն-
կած էին երկու հատ բաւական խոշոր քարի կտորներ, կլո-
րակ ձևով, որոնք աւանդաբար մնացել է և իբր թէ Ս. կոյ-
սին այդ քարերովն են ջարդել:

Ամեն ինչի մասին հեշտ չէր մանրամասն տեղեկութիւն
իմանալ: Իսկական տեղեկութիւններ ունեցող վարդապետնե-
րի թիւը մի ձեռի մատների վերայ էլ բաւական շատ կլինի
համբելը: Երիտասանդներն էլ՝ թէպէտ և ճեմարանաւարտ՝
մի բան հարցրած ժամանակ. «կարճեմ այդպէս է. ասում են,
որ այդպէս է» և այլն այսպիսի պատասխաններով են բաւա-
կանացնում:

Համբոյր բո սուրբ շերմին, սրբալոյս հռիփսիմէ, համբոյր
խնկելի յիշատակիդ, անպարտելի տաճար կոյս, համբոյր շերմիդ
արիւնքների քարերին, մշտաբոյր կնդրուկ նահատակ: Քո

օրինակելի արիութիւնդ խրախոյս է եղել բիւրաւօր յետնորդ-
ներդ, քո խնկելի յիշատակը հոգի է տուել և միշտ պիտի
տայ իւրնքանչիւր ընկձուածին, իւրաքանչիւր լքեալին:

Այստեղեց գնացինք դէպի Ս. Շողակաթի վանքը: Այս
վանքն ընկած է հռիփսիմէի և Վաղարշապատի մէջտեղում,
վանքը երկայնաձև է և քառանկիւնի. շինուած է կարմիր,
սրբատաշ քարերից և կանգնած մեծ կաթուղիկէի տակ: Արե-
մտեան կողմում մի փոքրիկ դաւիթ ունի, որտեղ զետեղուած
են՝ Նահապետ և Կրիտացի Աբրահամ կաթուղիկոսների գե-
րեզմանները: Սոցա վերայ կանգնած է մի համեստ զանգա-
կատուն:

Մտանք ներս և նոյն տխուր, նոյն արտասուալի վիճակը,
որ ճակատադիր է դառել բոլոր վանքերի համար: Դեռ լու-
սաւորող, զարդարող, կեանք շունչ տուող ձեռները չեն հա-
սել այս վանքերին, դեռ ոչ ոք չի մտածել մաքուր պահել,
փոշուց ազատել, շուք տալ մեծփառ նախնեաց պատմախօս
վկայարաններին: Սրբասուն կոյսերի յիշատակն իսկ դեռ չի
շարժել մի հոգեւորականի սիրտը, որ դէթ մի կարճ ժամա-
նակ նուիրուէր այս վանքերին և ազատ պահէր մուսլից:

Այցելենք Շողակաթ վանքը: Շողակաթ են եղել կոյսերը,
շողակաթ և Աւետարանի բոլոր արժանի աշակերտները, բայց
շողակաթում չեն այսօր նրանց դամբարանները, նրանց յիշա-
տակարանները: Ոչ ադամանդի շող շղանի, ոչ շող շափիւղ-
եայ, ոչ շող ոսկու, այլ դէթ շողայ արեւածին շողեր, դէթ
ազատ լինի խոնաւութիւնից, մթութիւնից, փոշուց և մին-
չև իսկ սարդոստայններից:

Սրտաբեկ սրտի հառաչները յանձնեցինք սրտազին
կոյսերի սուրբ մատուռների խուլ արձագանքներին, արցունքի
կաթիլները՝ լուռ, սառած քարերին և դուրս եկանք այդ-
տեղեց:

Ընկերս դեռ ոչ մի բանով չափոփուած խաչակրի նման
հարցնում է. ո՞ւր է հայա հայոց Պալեստինը:

Պալեստինում ենք, այո, հայոց Պալեստինում, բայց
գուցէ հարցնել ես ուզում թէ՛ ո՞ւր է մխիթարիչ լուծը, ո՞ւր
սփոփիչ գիրկը. այդ մի որոնիր՝ հայեացքդ դարձրու Մասի-
սին, անցիր հին հին դարերը. ցնորքն էլ երջանկացնում է
մարդուն, եթէ առանց յուզմունքի է մտածում: Տես այն-
տեղ հեռուում՝ Մասիսից փոքր ինչ ցած, անդդին նայիր.
ինչպէ՞ս է սաւառնում, ինչպէ՞ս է տարածել թեւերը, ինչ-
պիսի պար է բռնել: Սաւառնիր և դու, մխիթարութիւն

որոնող հայ, սաւառնիր նախնեաց անցեալներում և կանցնի
սրտիդ յոյզը, կանցնի մաշող թախիծը: Ի քարի են, այո, ցը-
նորքներդ, բայց կրկնում եմ լքեալ մարդուն ցնորքն է հան-
գստացնում, ցնորքը խրախուսում: Եկել ես հայրենի պանծա-
լի յիշատակարանները դիտել, եկել ես շէնն ու անշէնը որո-
շել և կարօտակէզ սրտով հայրենեաց փառքով սփոփուել,
բայց, վայ, որ միմիայն կարող ես աւերակաց որչափութիւնը
տեսնել և տուն դառնալ յիշել ու արտասուել: Մակայն կա-
րօտ առ ճիշտ այդ աւերակներից. նրանց տակ թաղուած են
մեծ հայրերի նշխարները, անցած օրերի փառքը և բիւրաւօր
սրտերի յոյսերը. կարօտ առ, դի ինչ որ թաղուած է, նա մի
օր յարութիւն պիտի առնէ:

Ձէ, դու այցելիր այդ տաճարները և միշտ յիշիր նրանց:
Վանականներից ոչ ոք նեղութիւն չի բաշում, ամենքն էլ
հանգիստ են և (սակաւ բացառութեամբ) ամենքն էլ անտար-
բեր: Գաղաքներում թէ վանքերում, դիւղերում թէ աւաննե-
րում, իրաւ է, ծփծփում են սե մետաքսէ վեղարներ, բայց
ինչո՞ւ համար: Աւետարանի խօսքն է միտս զալիս. — ուտէին
ըմպէին և....

Աչքերս սեւեռել ենք դէպի Վաղարշապատն ընկած ճա-
նապարհի վերայ. դեռ երամ երամով զալիս են ուխտաւորներ,
ջերմեռանդ ուխտաւորներ, որոնք շտապում են հայրապետա-
կան օծման հանդիսին ներկայ լինել, շտապում են հայրապե-
տական նուիրական օրհնութեան արժանանալ:

Գնանք, իջնենք դէպի բնակարան, դէպի առանձնութիւն,
դէպի խոհեր, դէպի ցնորքներ: Արեւը հեղաճեմ ընթացքով
թեքում էր դէպի Մասիս, դէպի ալեղարգն Մասիս:

Ահա և լսուեցաւ Կաթուղիկէ վանքի զանգակների մե-
լամաղձիկ մրմունջը և քաղցրագոյգոյժ զօղանջիւնը: Շտապե-
ցինք տաճար, ուր արդէն լիքն էր աղօթող ժողովուրդով և
կղերականներով:

Ժամասացութիւնը վերջանալուց դիմեցինք մեր բնակա-
րանը՝ վաղօրօք հանգստանալու և առաւօտեան վաղ զարթ-
նելու:

Սեպտեմբերի 26-ն էր: Հայոց եկեղեցական պատմութեան
մէջ ոչ աննշան օր: Ընդհանրական հայրապետի Օծման հան-

դիսի օրն է, որ սակայն քիչ հայրապետների է վիճակուել այսպիսի հանդիսաւոր օծումն:

Արշալոյսը դեռ նոր էր շինել, դիշերային թխպերը դեռ նոր էին բարձրանում Մասսայ գագաթից, մշուշը նոր էր չքանում Արարատեան դաշտերի երեսից, դեռ վաղորդեան թռչնոց դայլայլն էր թնդում հայրենի լեռներ հայրենի բլուրներ և հայրենատենչ դաշտեր ու հովիտներ, երբ Մայր Տաճարի շուրջը արդէն խռնուած է ժողովուրդով: Իսկ տաճարից դուրս Ս. Էջմիածնայ պատերի չորս կողմը կեանքն արդէն եռում էր:

Իուրս եկանք, իջանք վանքի բակը: Զանգակատունը, վանքի պատերի շուրջը, վեհարանը, խուցերը, սեղանատունը — բոլորն էլ արդէն զարդարուած են կանաչներով ու դրասանքներով: Մի բարձր ամբիօն էր շինած զանգակատան արևմտեան կողմում, զարդարուած գորգերով ու կարմիր մահուդով: Սյդտեղ պիտի տեղի ունենար օծման ծիսակատարութիւնը:

Սյն միջոցին, երբ կամենում էինք տաճարի այս և այն կողմն անցնել, մի սարկաւազ հեալով մօտեցաւ մեզ ու ասաց.

— Խորէն հայր սուրբը հրամայեց ինձ, որ ձեզ յայտնեմ շուտով վեհարան դաք, որովհետեւ պատգամաւորները վեհափառ հայրապետի հետ միասին պէտք է իջնեն տաճար:

Շտապեցի վեհարան: Յիրաւի այդտեղ էին արդէն պետութեան ներկայացուցիչները, բարձրաստիճան անձինք և բոլոր պատգամաւորները:

Օրը կիւրակի է, Վարադայ Խաչի տօնն է:

Ժամի 8¹/₂-ն էր: Պատգամաւորների մէջ ընդհանուր շշուկ բարձրացաւ. դալիս է, դալիս է: Բանի բոպէ ևս և միւս սենեակից՝ Խորէն հայր սուրբի և մի քանի հոգեւորականների հետ երեւաց Վեհ. հայրապետը: Ներկայ գտնուողները խոր դուլիս խոնարհեցին, որոնց Վեհը սիրալիւր ողջոյն մողթեց և սիրակաթ ժպիտն առնելով դէպի ծերունազարդ Պրիբիլը դարձաւ, ապա դէպի մնացածները և միմիայն քաղըր ձայնով «գնանք» շնչաց ու առաջ ընթացաւ: Բարձրաստիճան անձինք և պատգամաւորները հետեւեցին նորան, իսկ Վեհի առջեւից գնում էին շաթիրները՝ ասաններով:

Վեհարանի շէմքում սպասում էին երկոտասան եպիսկոպոսները և հարիւրաւոր վարդապետներ, քահանաներ ու սարկաւաղներ: Վեհափառը փայլուն շուրջառը առնելով ուսերին, մտաւ փառահեղ ամպհովանու տակ, ձախ ձեռին

առաւ հայրապետական գաւազանը, աջ ձեռին ականակուռ խաչը: Հնչուեց «հրաշափառ Աստուած»ը և թափօրը շարժուեց դէպի Մայր Տաճար: Առջեւից գնում էր մօտ հարիւր հոգուց բաղկացած երգեցիկ խումբը, դորանից յետոյ երկու կարմրագոգեստ շաթիրները, ապա մի շարք խաչուառակիրներ, որոնցից յետոյ երկու սարկաւաղներ տանում էին հայրապետական խաչն ու դրօշը, ապա տասներկու բշտակիրներ, կերտակիրներ, խաչանիշ դրօշակակիրներ, յետոյ քահանաները, վարդապետները, երկոտասան եպիսկոպոսները, որոնցից յետոյ ամպհովանու տակ գնում էր Սրբազնասուրբ հայրապետը: Վեհափառի ետեւից գնում էին Խորէն հայր սուրբը, կառավարութեան ներկայացուցիչ պ. Պրիբիլը, երեւանի նահանգավար Պրեզիդէն, փոխնահանգապետը, ժանդարմի զնդապետը, մի պետ Պրեզիդէն, փոխնահանգապետը, ժանդարմի զնդապետը, մի շարք բարձրաստիճան անձինք և պատգամաւորները:

Վեհարանի շէմքից մինչև Մայր տաճար հարիւրաւոր դօրքը աջ ու ձախ կանգնած՝ հսկում էր կարգապահութեան: Թափօրի ծայրն արդէն հասել էր տաճար, որ Վեհափառ հայրապետը երեւաց ամպհովանու տակ, որի առջեւից յետ ընդ յետ գնում էին վեց քահանաներ՝ շապկազգեստ, ուրարով և սաղաւարտով:

Ի՛նչ դղրդոց, ի՛նչ թնդիւն, ի՛նչ տրոփիւն, ի՛նչ բոմբիւն: Մի քանի տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ միահամուռ ձայնով դռում էր. «կեցցէ, կեցցէ հայրիկը, կեցցէ հայոց հայրապետը»:

Եւ ի՛նչ ժողովուրդ. գլուխների մի անսահման տարածութիւն, մի ծով, որի ալիքները ծածկել էին վանքի լայնածաւալ բակի, խուցերի, վեհարանի, սեղանատան և բոլոր շինութիւնների կտուրները, պատշգամբները, պատուհաններն ու դռները:

Ռումբ արձակէին ձայնը կշքանար այդ դղրդոցի մէջ. — ձայներ՝ հնչուած վառուած սրտից, տոգորուած սրտից, դէպի Մայր Աթոռն ու Աթոռակալը անկեղծ և անաբաւ սիրով բորբոքուած սրտից:

Տաճարի շէմքի մօտ եկեղեցական դասը հնչեց՝ «Ուրախ լեր սուրբ եկեղեցի» շարականը, որ յիրաւի՝ չէր կարող չուրախանալ, չհրճուել՝ այդպիսի սէր, այդպիսի հաւատ ու յոյս տեսնելով:

Շարականը շարունակուեց մինչև աւագ խորանի մօտ, որտեղ սկսեցին ճաշու «ողորմեանները», իսկ այդ միջոցին Վեհափառը եպիսկոպոսների հետ մտաւ խորան՝ զգեստաւորուելու:

անդադար զօղանջում էին, իսկ ծովացած ժողովուրդը օղբ թնդացնում էր անվերջ «կեցցէ»ներով:

Ձանդակատան զիմաց, վեհարանի կտրին շարունակ էին մօտ տասը հատ լուսանկարներ՝ իրանց պարագաներով:

Դպիրները, խաչ ու խաչուառակիրները, քահանաները և վարդապետները կանգնեցին ամբիոնի շուրջը, իսկ բեմ ելան երկոտասան եպիսկոպոսները, բուրվառակիր սարկաւագները, քօղակիրները, ապա Վեհափառ Հայրապետը՝ ամպհովանու տակ՝ շրջապատուած բշտակիրներով:

Եպիսկոպոսներն ու սարկաւագները կանգնեցին բեմի վերայ՝ աջ ու ձախ կողմերում: Վեհափառ Հայրապետն առաջ եկաւ, հողաթափերը հանեց, երեսը դէպի ժողովուրդ դարձրած, ծունկ չօքեց ոսկեհոռ արծուի վերայ, որից յետոյ թագն առան զլիւից և սկսուեց օծումը:

Եպիսկոպոսները բարձրաձայն երգեցին «Աստուած մեծ և սքանչելադորձ զօրութիւն» բարոգը, որի ժամանակ Հայրապետը բազկատարած մրմնջում էր, լուռ և արտասուածքով աղօթում: Ամբոխի շշուկն ու աղմուկը մի ակնթարթում դադարեց և ամեն տեղ տիրեց խորին ու անդորր լուռութիւն: Բիւրաւոր աչքեր հայեացքները սեւեռեցին ծնկաչօք Հայրապետի դէմքին, որի վերայ ծփում էին անհամար խոհեր ու իղձեր: Արտասուքի կաթիլները ոռոգում էին ալիսառն մորուսը: Բայց իւր ժողովուրդը, բայց նորանց սրտերը, նորանց մտքերը: Նարեկացու բառեր են հարկաւոր նկարագրելու այն յոյզը, այն փոթորիկը, այն ալեկոծութիւնը, զգացմունքների կոհակները, իղձերի վէտ-վէտ ալիքները, որոնք ծփում էին մի քանի տասնեակ հազար ժողովուրդի սրտում և բոլորի հօր՝ Հայրապետի հոգու խորքերում:

Լաց, Սուրբ Տէր, միւռոնի սուրբ կաթիլները ահա զլորւում են ճակատիցդ վայր և խառնուում արտասուքիդ հետ. լաց, փշոտ է ճանապարհդ. ոչ բնութեան տղատ կամբով բուսցրած փուշ, այլ մարդկային ձեռքով աձեցրած, լաց, Գողգոթան է նորա ծայրը. լաց և նայիր շուրջդ ու տես, որ բիւրաւոր սրտեր մրմնջում են՝ Հայրապետ են շշնջում, Հայրապետին երկար կեանք մաղթում, Հայրապետի անթիւ յոյսերը խրախուսում:

Արտասուքը փայլում է ամենքի աչքերում, ամենքն էլ հայեացքներն յառին դէպի երկինք, ամենքի շրթունքներն էլ դողդողում են. — աղօթք են շշնջում: Ի՞նչ էին խնդրում Երկնային Տիրոջ, ի՞նչ էին աղաչում, ի՞նչ իղձեր, ի՞նչ փափագ:

Ահա Մասիսի ողջոյնը, Մասիսի շունչը, Մասիսի լացի և ուրախութեան ձայնը — Մասիսի պատգամախօս՝ զեփիւռը: Ահա ողջոյններ հեռու Արագածից, Գեղամայ լեռներից, Սեւանայ ջրերից, ողջոյն Տարօնից, Վարազից, Աղթամարից, ողջոյն Կիլիկիայից, Զէյթունից: Եւ քամին է միայն սուլում այդ ողջոյնները, անցաւոր քամին:

Դառնանք մեր շուրջը, մէկ մեր հայեացքն առնենք Ս. Հայրապետից՝ նայենք այն կողմը: Տես, այն ալեղարդ ծերունուն՝ չուխայով, կապայով՝ ծնկաչօք ընկած արտասուում է, շրթունքները դողացնում, ի՞նչ է մրմնջում: Տես, այն զարաբաղցի պառաւին. հայրենի լեռներից մինչև այստեղ է սլացել, ծնկաչօք, բազկատարած աղօթում է, զարկում է կրծքին և, յուզուած րօպէլին իւր նախնաւանդ պատկառանքը թռեւ, բարձրաձայն գոչում է. «Աստուած, պահիր Հայրիկին, իմ կեանքն առ, տուր նորան, պահիր էջմիածինը»:

— Այս է աղօթում և նորահարսը, և մատաղ օրիորդը, և սրտանին, և երիտասարդը: Ամենքն էլ Հայրապետի համար և սրտայուզուած Հայրապետը ամենքի համար: Ժողովուրդը հօր՝ և Հայրը ժողովուրդի, մէկն ամենքի, ամենքը մէկի համար: Ի՞նչ տեսարան, ի՞նչ փարեւի սիրակցութիւն, որքան վսեմ, որքան դիւթի:

Մեսրոբ Արք-եպիսկոպոսն իբրեւ աւագագոյնը կարգաց օծման աղօթքը: Վեհափառ Հայրապետը զեռ սուզուած էր անհուն խոկմունքների մէջ: Սրբազանը կարդում էր աղօթքը և ընթերցման միջոյին ծովացած ժողովուրդը միահամուռ ձայնիւ հետեւալ տեղերում գոչում էր. «ամէն, ամէն»:

Եւ զճառայս քո զայս զձեռնադրեալն ի մէջ, զոր Դու իսկ ընտրեցեր և ընկալար ի Հայրապետութիւն և յառաջ-նորութիւն աղգիս Հայոց, անշարժ և անսասան պահեա ի կոչմանս, յոր կոչեցաւ:

— Ամէն:

Կացցէ (Հայրապետը) Հաստատուն ի կարգի իշխանութեան իւրոյ առաջի Գո:

— Ամէն:

Հայեացք բաղցրութեամբ ի ժողովուրդս Գո, յիշելով զուխտ և զողորմութիւն սիրելեաց Գոց և պահեա զսուրբ և զՎաթուղիկէ եկեղեցի Գո անարատ յերեւելի և յաներևոյթ թշնամեաց ճշմարտութեան:

— Ամէն:

Պահեա, Տէր, ընդ երկայն աւուրս զպատուական Հայ-

բապետս մեր, զգլուխ մարմնոյ եկեղեցւոյ Քո Սրբոյ, և տուր
սմա առաջնորդել Հեղութեամբ և ուղղափառ վարդապետու-
թեամբ ժողովրդեան Քում:

— Ամէն:

Բարձրացո՛ւ ի մէջ տիեզերաց զեղջիւր օծելոյ Քո:

— Ամէն:

Տո՛ւր զշնորհս պաշտաման այսորիկ, որպէս ետուր մե-
ծին Մովսիսի՝ Հաւատարիմ ծառայի Քո:

— Ամէն:

Նոյնպէս և զՍա արժանաւորեալ լինել Հաւատարիմ և
խմաստուն տնտես և սպասաւոր Նորոյ Ուխտի Քո:

— Ամէն:

Եւ զժողովուրդ Քո, որ Հաւատացաւ Սմա, զոր ընկա-
լար արեամբ Միաճնի Քո, անարատ պահեա:

Ամէն, ամէն, ամէն....

Մեսրոբ Սրբ-եպիսկոպոսն աղօթքն աւարտելուց, լուսա-
բարապետի ձեռից առաւ միւռնոնակիր ոսկի աղաւնին և բարձր
ձայնով, քշոյցների և զանգակների ձայնին խառնուած, բոլոր
եպիսկոպոսների Հետ «Առաքելոյ աղաւնոյ» շարականը երգե-
լով, սրբալոյս միւռնոնը երիցս կաթեցրաւ Վեհափառ Հայրա-
պետի դադաթին:

Երկոտասան եպիսկոպոսները բթամասերը Հայրապետի
դադաթին դնելով, կատարեցին օծման կարգը, երգելով «Օծցի,
սրբեսցի զդադաթն Տ. Տ. Մկրտիչ Սրբազնազոյն Կաթու-
ղեկոսին....» և այլն: Ապա Հայրապետական խաչադրօշ բօղը
(նուրբ ու թափանցիկ շղարշեց) ձգեցին զլիսին, որի կողմե-
րը սփռուեցին յետ ու առաջ և որի ծայրերը զարդարուած էին
ոսկեթել բանուածներով ու ծոպերով: Վրայով զրին ականա-
կուռ թաղը և օծեալ Հայրապետը կանգնեց, առաւ «Լուսա-
ւորչի» զաւաղանը, որից յետոյ ըստ մեր ծխարանի Հայրա-
պետը կոչուում է՝

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ:

Օղը դարձեալ թնդաց բարձրագոյ, բարձրահնչուն «կեց-
ցէ»ներով և ամեն կողմից սիրատենչ սրտից բղխած «Հայրիկ
Ջան, Հայրիկ» բառերը խլացրին թէ շարականները, թէ
քշոյցները և թէ մինչև իսկ զանգակների զօղանջները:

Հանդէսը շարժուեց և ընթացաւ տաճարի ներսը, սա-
կայն ժողովուրդի ձայնը դեռ չի ընդհատուում:

Ի՛նչ վսեմ ուրախութիւն, ի՛նչ երկնաձեմ աղաղակ, ի՛նչ
բաղդրաբառբառ մաղթանք: Շատերն աչքերի արտասուքն են

սրբում, ուրախութեան արտասուք, սրտակաթ արտասուք:
Շատերը զրկում-փարում են իրար և սրտաթինդ Համբուրիւ
շնորհաւորում այս տօնը, այս Հանդէսը, Հայրապետական օ-
ծումը, հայկական ազգի պարծանքի և պէտքերի այս քաղցրա-
լիւ յիշատակը:

Թափօրի կէսն արդէն մտել է տաճար. ահա իջնում են
սանդուղքներից և եպիսկոպոսները, ահա իջնում է և նորա-
պսակ Հայրապետը: Հնչում է «Այսօր ուրախացեալ երկնից
բազմութիւնք» շարականը, մեր աչքերը պտտուում են ժողո-
վուրդի շուրջը, ուր լսում են երկնից բազմութեան ձայնե-
րը, ուրախաղին ձայներ, ուրախաձեմ ձայներ:

Ահ, ո՛ւր էք Հին Հին դարերու վիպասաններ, ի՛նչ հան-
դէսների էք մասնակցել, ի՛նչ խանդավառ ձայներ էք լսել, որ
բամբուռն էք առել, որ փողը հնչեցրել և հանդէսն անմահա-
ցրել:

Երկնէր երկին և երկիր, երկնէր և ծիրանի ծով:

Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն:

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր:

Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,

Եւ ի բոցոյն վազէր խարտեալ պատանեկիկ:

Նա հուր հեր ունէր:

Նա բոց ունէր մորուս,

Եւ աչկունքն էին արեգակունք:

Բայց Վահագնը չէ սա և չէ եղեգան փող ծուխ ելնում,
այլ իրաւ է՝, երկնէ՛ր երկին և երկիր, բայց ոչ լոկ ծով ծիրա-
նի, այլ ծով ծիրանեվառ. զգացմունքների, ծով բոցավառ
սրտերի և չէ սա խարտեալ պատանեկիկ, այլ ճերմակավառ
ծերունի, որպէս ձիւղը ծաղկափթիթ նշենու, սակայն իրաւ,
որ աչկունքն են արեգական, իսկ սիրտը ծով տենչերի, ծով
կարօտի, ծով իղձերի:

Եւ բարձրաձեմ, փեսաձեմ քայլուածքով, Հայրապետա-
կան քօղն երեսին, թաղը զլիսին մտաւ սուրբ տաճար, Հայ-
կան քօղն երեսին, մի Հառաչ արձակեց դէպի
վերեւ և լուռ, մտախոհ «Որք արժանաւորեցայք» շարականը
լսելով, բարձրացաւ աւագ խորանը և տիտանի նման կանդ-
նեց սուրբ սեղանի առաջ:

Կարգացուեցան պատշաճի գրքերը, կարգացուեց և Աւե-
տարանը, ապա օծեալ Հայրապետի զլիսից երկու եպիսկոպոս-
տարանը, ապա օծեալ Հայրապետի զլիսից Հայրապետը ծուներ իջաւ
ներ թաղն առան, որից յետոյ Հայրապետը ծուներ իջաւ

դրելով Կայսեր տաճած խնամքը, բայց դրելով այն ոյժը, որ ունի Ռուսիոյ մեծազօր Կայսրը, աւելացնելով, որ Կայսեր հովանաւորութեան տակ միշտ կայ, կրնի եկեղեցին, հրամայեց մեծ հրճուանքով դադարիկել գաւաթներ ողորմած Կայսեր կենաց, ասելով.

— Օրհնեալ է Աստուած, օրհնեալ է Կայսեր կամք: Նորին Մեծութիւն Ալեքսանդր Ալեքսանդրովիչ ինձի Կաթուղիկոս է հաստատեր չայոյց ազգի համար: Է, ես ալ, ինչպէս երէկ ալ ըսի, պիտի միշտ ջանամ տալ զԱստուծոյն Աստուծոյ և զԿայսերն՝ Կայսեր: Կեցցէ՛ Ալեքսանդր Կայսր, Կայսրուհի և անոնց Օգոստափառ Ժառանգ:

Իսկ ինչպէս զորդաց անվերջ «կեցցէ»ներով, իսկ ձեռնարանի երգեցիկ խումբն երգեց «Տէր պահեա զԿայսր մեր» մաղթանքը: «Կեցցէ»ները շարունակուեցին մինչև դուրս, մինչև առաջարի բակը, ուր դեռ խռնուած էր ժողովուրդը, ուր կենալով լիովին եռում էր, ուր թնդում էին ոչ նախնի բամբուլ, ոչ Գողթան գուսանները, բայց նոյն դափ, նոյն ծափ, նոյն փող, նոյն ձայն, որ հնչելով, պնդելով, վեր ու վար մօշնջելով որոտում էին Մայր Տաճարի շուրջը:

Ծերունափայլ Պրիբիլժ հակիրձ, բայց սրտառուէ խօսքերով առաջարկեց գաւաթ դադարիկել Վեհափառ Հայրապետի կենաց: Ամպրոպի նման գորգացին «կեցցէ»ները, հոգեորականները հնչեցրին «Էջմիածինն ի հօրէ» և աշուղները դրսում գեղգեղեցին «Հայրիկ, Հայրիկ, բո հայրենիք, Վասպուրական մեր աշխարհ» և այլն: Ա՛խ, ի՛նչ սէր, ի՛նչ ոգի, ի՛նչ սիրտ էր թնդում: Չեն լռում աշուղները, չեն լռում ժողովուրդը, չեն լռում երգիչները: Անակրէոններ չկային, ոչ չեղբայրի եօթնադի բնար. հայկական թառ էր, հայկական սաղ, հայկական չունգուր, բայց ի՛նչ ձայն, ի՛նչ աղաղակներ: Բառեր են հարկաւոր, որ այնքան սիրով ու տենչերով բարունակուած ու նարօտած հանդէսը նկարագրեմ, գոյներ են հարկաւոր, որ ներկեմ, մուգայք, որ սիրտ առնեմ, Ապօլոն, որ հրաման խնդրեմ: Եւ սլանում է ամենքի հոգին դէպի վեր, դէպի ազատն Մասիս, դէպի կապուտակ եթեր:

Քիչ յետոյ Վեհափառ Հայրապետն առաջարկեց պ. Պրիբիլժ և ապա երկուստան կախսկոպոսների կենացը, առ որ Մեսրոբ Արքեպիսկոպոսը ի դիմաց բոլոր կախսկոպոսների համառօտ, բայց պարզ, անպաճոյճ խօսքերով շնորհակալեք յայտնեց, չքեց, համբոյր տուաւ օծեալ Հայրապետի աջին, որին և Հայրապետը պատասխանեց շատ սիրալիւր խօսքերով:

Սեդրակեան Արիստակէս կախսկոպոսը (այժմ Արքեպիսկոպոս) Վեհափառ Հայրապետի հրամանով խօսեց Ս. Էջմիածնի մասին և համառօտ ձեռով նկարագրեց նորա նշանակութիւնը ամբողջ Հայերի համար և ապա առաջարկեց Մայր Աթոռի հաստատութեան կենաց խմել: Ապա կենացներ առաջարկուեցին Երեւանայ նահանգապետի և ամբողջ պատգամաւորների համար, որից յետոյ Կարապետ Սրբազանը թոյլտուութիւն առաւ Հայրապետից և նոյն օրուայ նշանակութեան մասին խօսեց:

Իսկ այս բոլորի ընթացքում կերակուրների սկուտղները փոխւում էին, Արարատեան այգիների զինները խմում, դրսում աշուղները հազարաւոր ժողովուրդը ուրախացնում:

Պէտք է յիշել թէ որքան աշխուրջ կերպով հսկում էին սպասուորդ փարգապետները թէ Հայրապետի, թէ Հիւրերի սեղանները: Ամենքն էլ քաղցր տրամադրութեան տակ էին, ամենքն էլ ողբերգած: Ձեռնարանի երգեցիկ խումբն էլ իւր երգերով աւելացնում էր ընդհանուր ուրախութիւնը: Եւ այսպէս ուրախ, այսպէս սրտառուէ ճաշը տեւեց երկու ժամ, որի վերջանալուց Հայրապետը կանգնեց, կանգնեցին և ժամ, որի վերջանալուց Հայրապետը կանգնեց, կանգնեցին և շրջապատուած կախսկոպոսներով տեառնագրեց ամենքին ու շրջապատուած կախսկոպոսներով և ուղեկցութեամբ հանդիսականների «կեցցէ»ների, դուրս եկաւ և զիմեց դէպի վեհարան:

Հայրապետի շքամբին հետեւում էին պատգամաւորներ, որոնք և ժողովեցին վեհարանի դահլիճում, սպասելու Վեհափառ Կաթուղիկոսին և արկանելու յօտս Նորին Ս. Օծութեան՝ իրանց ուղարկող հասարակութիւնների և հաստատութիւնների կողմից խորին անձնուիրութեան և անկեղծ յարգանաց հաւաստիք:

Մօտ քառորդ ժամ անցնելուց՝ միւս սենեակից դահլիճ մտաւ Օծեալ Հայրապետը և ամենքին ողջունելով, բազմեց իւր աթոռը: Պատգամաւորները շարքով կանգնած էին: Խորէն Հայր սուրբը նորանց մէկ մէկ ներկայացրեց Կաթուղիկոսին, որոնք խոնարհութեամբ առաջ գալով, համբուրում էին իրանց ուղարկող Հայրապետի աջը և համառօտ խօսքերով իրանց ուղարկող Հասարակութիւնների կողմից շնորհաւորում Նորին Ս. Օծութեան՝ օրուայ հանդիսի առիթով, դէպի Կաթուղիկոսն ու թեան՝ օրուայ հանդիսի առիթով, դէպի Կաթուղիկոսն ու թեանցած անհուն սիրոյ զգացմունքը յայտնում և յետ դառնալով, նորից իրանց տեղը կանգնում: Օծեալ Հայրիկը ամենալավ, նորից իրանց տեղը կանգնում: Օծեալ Հայրիկը ամենալավ քերթ քաղցր ժպիտով և քաղցրալիւր խօսքերով շնորհակալեք էին քաղցր ժպիտով և քաղցրալիւր խօսքերով:

ները կըքանան և եկեղեցին կփայլէ իւր բուն ոգով, իւր կատարեալ կոչումով:

Պ. Լինչը օժման հանդէսի մի բանի ծէսերի մասին հարցրեց, որին երբ Խորէն հայր սուրբը բացադրեց (փրանսերէն լեզուով)՝ «որքան հիանալի է, բացականչեց նա, որքան խորհրդաւոր է իւրաքանչիւր ծէսը»:

Խօսակցութիւնն այնքան քաղցր էր, որ մենք պատրաստ էինք շատ երկար նստել, յանկարծ հնչուեց զինուորական երաժշտութիւնը. մի տեղ զուռնան, մի այլ տեղ սաղ, թառ և մի այնպիսի բոմբիւն, տափիւն, որ Խորէն հայր սուրբն առաջարկեց մեզ միւս դահլիճն անցնել և պատուհաններէից նայել դուռս, ուր ահագին հրախաղ կար:

Իհպի վանքն ընկած պատուհանին մօտեցանք և ի՛նչ տեսարան: Կաթուղիէ տաճարը վառուում էր բիւրաւոր ճրագների մէջ: Վեհարանը, սեղանատունը, խուցերը, հեռուում ձեմարանը թաղուած էին նոյնպէս զոյնզոյն կրակների տակ: Նրաձոյլ եղեղները օձի պտոյտներով և իժի վշտոյով սլանում էին վեր, սլանում կարծես մինչ յազատն Մասիս և հրածին անձրեւը ցրելով այնտեղ՝ շաղում ներքե: Նայում ենք բակը. ոչ գետինն է երևում, ոչ սայալատակը. զլուխներ են և անվերջ գլուխներ՝ լուսաւորուած ճրագների տակ և կերօնների լոյսերով: Մի տեղ զինուորական երաժշտութիւնն էր թնդում, այս և այն կողմերում արեւելեան զուռնան, հայ աշուղները, ոմանք թառերով, ոմանք սաղերով, ոմանք չունգուրներով: Բամբիւն էր միայն պակաս և հինաւուրց զուսանները չկային միայն:

Բայազէտի, Ալէքսանդրոպօլի, Կարսի և ուրիշ տեղերի հարսներ ու աղջիկներ իրանց խայտաբղէտ տարաղում ձեռք ձեռքի են տուել, հայկական «լէ, լէ»ն հնչելով, սակայն ոչ նաւասարդի, այլ վարդափառի պար բռնած, քաղցրահնչիւն երգերով պարտում Մայր Տաճարի շուրջը — Տաճարի, որ կրակների մէջ հարսանեաց ծիրանիով դարգարուած նորահարս է դարձել: Տղայ, աղջիկ, կին, ծեր, երիտասարդ խառն իրար՝ միասիրտ ուրախութեամբ, միահօղի բերկրութեամբ խնդում են, թաթում, ծիծաղում, ուրախանում:

Չմանք այստեղ, իջնենք ներքե, մանենք նորանց մէջ, լսենք նորանց երգերը, ուրախանանք նորանց հետ և հրճուենք ընդհանուր հրճուանքի մէջ:

Սյստեղ հնչում է «հայրիկ, հայրիկ քո հայրենիք», այնտեղ մատաղ հարսները քաղցր տաղերով երգում են «հար

արի, շուտ արի» և այլն:

Ա՛խ, այն ո՞ր քարացած եարն է, որ այսպիսի պահուն էլ շուտ չի գալիս, տուն չի գալիս:

Ո՛հ, մայիսեան ծաղկաւէտ դաշտեր, կարող էք այնքան գեղեցիկ պճնուել, այնքան կեանք առնել և կեանք շնչել, ինչքան պճնուած է այսօր Արարատեան դաշտի մի անկիւնը — Սուրբ Էջմիածնի մեծածաւալ բակը և նորա պարիսպների շուրջը:

Լինչը մեզ հետ էր: Ի՞նչն էր այս մարդուն հիացնում. միթէ հանդէսներ նա քիչ է տեսել Լոնդոնում, միթէ Եւրոպայում չի՞ պատահել բազմաքանչ տեսարանների:

Ոչ. ինչպէս ինքը ասում էր՝ «ես այժմ կարծում եմ թէ հին դարերու արքայական հարսանիքումն եմ. ահա թէ ինչու ես մնացել եմ զմայլուած»:

Նայեցէք այնտեղ. հարիւրաւոր օրիորդներ կանգնել են վեհարանի պատերի տակ և հնչեցնում են «ա՛խ, հայրիկ, ջան հայրիկ, դուրս ե՛կ, հայրիկ, ուրախացրու, հայրիկ»:

Սակայն հայրիկը դեռ չի երևում:

Է՛, խորամանկ օրիորդները երգը փոխեցին և մելամաղձօտ, բայց մեղրամաղձօտ ձայնով սկսեցին դայլայլել. «կո՛ւնիկ, ուստի՞ կուգաս, մեր աշխարհէն խաբրիկ մը չունի՞ս»:

Եւ հայրիկը հասկացաւ նորանց միտքը ու երգը վերջացնելու պէս, յանկարծ հաղարաւոր բերան միաձայն գոռաց. «հայրիկ, կեցցէ՛ հայրիկը»: Եւ քսան հաղարաւոր աչքեր մի ակնթարթում շեշտուեցին դէպի վեհարանի պատուհաններից մէկը, որտեղ կանգնած էր Վեհափառ հայրապետը: Ալեղարդ, զուլիւր բաց, քաղցրաւէտ ժպիտը դէմքին՝ նա նայում է առաջին, ամենքը նորան: Բիւրաւոր կրակների մէջ զիւթի էր այդ պատկերը, որ և դիւթում էր ամենքի սիրտը: Եւ թէ՛ չօր, թէ՛ որդոյ ոգևորութիւնն աննկարագրելի էր:

Կանգնած է ծերունազարդ՝ օժեղ հայրը և սաւառնած բոպէական մաքերում: Ամիսներ առաջ Սիօնի ստորոտում, Ս. Մակարայ խցի մէջ, ձեռները ծոյին, թախիծը ծակատին, իւր արտմածաւալ մենանոցին մէջ, լեռներից լիջած արծուի պէս մտածում էր և մաքերն ու խոկմունքները դառնաղէտ, հրաղէտ հառաչներում ծրարում: Ինքը Սիօն՝ մտքով Մասիս, հորդէտ հառաչներում ծրարում: Արաքսայ կոհակներն էր ու Յորդանանայ վճիտ ալիքներում Արաքսայ կոհակներն էր ռոնում, Գեթսեմանի ծառերի ստուերներում Արարատեան նոճիները յիշում: Ի՞նչ հոգոյ էր, որ յանձնում էր Լիբա-

է հայութեան պարծանք, հայութեան որրան Մասիսը, մեր ոտքի տակ են ահռելի ձորերն ու անտառները, մեր ոտքի տակ է սողում Զանգին՝ մթնշաղի արանքում իւր խոխոջն ու կարկաջը, տեղ-տեղ վշտոյն ու փշոյն թնդացնելով, ահա և ամպերն իսկ դալիս են զուրգուրում մեր պատշգամբի պատուանդանը, ծփծփում մեր ոտքերի տակ և իրար ետեւից ուղտերի կարաւանների նման անցնում, գնում: Ա՛խ, որքան սքանչելի պիտի լինի այստեղից արշալոյսը, վերջալոյսը, դարնան ողջոյնը, տխրամրմունջ աշնան թախիծը, լուսնեակ գիշերները և աստեղազարդ երկինքը:

— Ինչպէս է, դեղեցի՞կ են Սրարատի տեսարանները. հարցրեց ժպտալով հայր սուրբը:

— Սքանչելի, սքանչելի. այստեղ իմ առաջ ընկած է մի ամբողջ պօէզիա, մի կատարեալ Պարնաս:

— Դէ՛, մի գնար Թիփլիզ, ֆնա, դեռ ցերեկը չես տեսել, դեռ հեռաւոր դաշտերն ու լեռները չեն երեւում. այստեղ պէտք է ֆնալ մի ամբողջ տարի. մեր երկրի բնութիւնը սքանչելի է. և մատաղ դարնան, և հասունացած ամրան, և թռչնող աշնան. և պառաւած ձմրան:

— Սիրով կմնայի, հայր սուրբ, ձորի մէջն ընկած Թիփլիզը ի հարկէ զուրկ է այսպիսի դեղեցկութիւնից, սակայն գործը... պաշտօնը...

Սուլթը պատեց և մաքուր, կապոյտ երկինքը ծածկուեց անհամար աստղերով: Լուսին չկար և բնութեան սքանչելիքները չէինք կարողանում պարզ տեսնել, պարզ որոշել, պարզ յաղենալ: Ցուրտն էլ բաւական զգալի էր և մենք մտանք ներս, Կիւրեղ հայր սուրբի հիւրասիրութիւնը վայելելուց ու մեր խորին յարգանքը յայտնելուց, վերադարձանք իջևան:

Այստեղ՝ քանի ընդհանրացած մենք հրաւէր ստացանք պ. Մ. Տ. Ս.-ից՝ շնորհ տանել իւր տունը և ներկայ լինել ընթերցաց: Ո՛րքան էլ յոգնած էինք, որքան էլ տրամադիր չէինք ուրիշ տեղ լինել, բայց բարւոք համարեցինք զնալ, Երեանցիներին էլ տեսնել, անձամբ խօսել, անձամբ ծանօթանալ նորանց ձգտումներին ու հակումներին: Եւ այդտեղ հաւաքուած տեսանք Երեանի երիտասարդութեան մեծամասնութիւնը. Երեանի հայերի մտաւոր կրթութեան մի շարք ներկայացուցիչներ, այդտեղ էր և Երեանի՝ հայոց թատերական դործի վեաներան՝ և մեր թատերական գրականութեան մէջ որոշ տեղ ունեցող թատերագիրը պ. Էմին Տէր Գրիգորեանը:

և ուրիշներ: Իսկ հայի մտքերն ու զգացմունքները միշտ թափւում են սեղանի շուրջը, հայկական սեղանները հեղեղւում են հաղարաւոր դատողութիւններով: Եւ յիշաւի ճառերը, երգերը, խօսակցութիւնները շատ սրտեր են բաց անում, շատ մտքեր հրապարակ բերում:

Երիտասարդների մէջ նկատւում է եռանդ, նկատւում են բարձր ձգտումներ, սակայն աչքի ընկնող՝ լրագրական կուսակցութիւնները, ցաւ ի սիրտ, այդտեղ խիստ կերպարանք են ստացել: Եւ աւելի քան ցաւելով պիտի ասենք, որ կուսակցութիւնները վառուած են ոչ դադափարի, ոչ ուղղութեան վերայ, այլ ոմանք սոսկ զանազան հաշիւներից զրգուած, ոմանք երամականութեամբ մէկի կամ միւսի կողմն անցած: Ասելով հարկաւոր, որ այսպիսի բաժանումները և միմեանց դէմ չի հարկաւոր, որ այսպիսի կտանենք դէպի խորխորատ, մղած անտեղի պայքարները միշտ կտանենք դէպի խորխորատ, միշտ դէպի յետադիմութիւն: Երանի թէ ինքն իրան պահ-պանողական համարողը լինէր իսկական պահպանողական, ապա միտք լինէր ազատամիտ՝ բառիս բուն նշանակութեամբ զատամիտը լինէր ազատամիտ՝ բառիս բուն նշանակութեամբ: Եւ այն ժամանակ երկու կուսակցութեան մէջ էլ չէր լինիլ այն փոխադարձ ատելութիւնը, այն դարշանքը, իրարից երես այն փոխադարձ ատելութիւնը, այն դարշանքը, իրարից երես էլ դադափարի տէր են, երկուսն էլ իրանց ուղղութեամբ էլ զադափարի տէր են, երկուսն էլ իրանց ուղղութիւնների ծառայում են մի նպատակի և եթէ այդ ուղղութիւնների ծառայում են, այն ժամանակ երկուսի մէջ էլ կլինէր եղ-մէջ անկեղծ են, այն ժամանակ երկուսի մէջ էլ կլինէր եղ-բայրական սէր, բարեկամական սէր: Ահա թէ որքան քաղցր են այս դէպքում բանաստեղծի խօսքերը:

Մէկտեղ յոգնենք, մէկտեղ ցանենք,
Մէկտեղ թափենք մեր քրտինքներ.
Ըզհունձ բարեաց յերկինս հանենք,
Որ կեանք առնուն հայոց դաշտեր,
Ընդ աստեղօք ի՞նչ կայ սիրուն,
Քան զանձկալի եղբայր անուն:

Նեառեալ առաւօտեան դեռ արշալոյսը չբացուած, դեռ անդամ արեւելեան հորիզոնը չառաւոգունած, մենք ոտքի վերայ էինք: Նանրակառքը պատրաստ էր և մենք այստեղից զնում էինք վեց հոգւով: Մեզ հետ էին և Մոսկուայի բնակիչ Մամիկոնեան ամուսինները:

Ահա Մասիսը ուղիղ կանգնած է մեր դիմաց: Մի-մի բաժակ թէյ վայելեցինք և երբ արեւի ծիրանագոյն շողերը

փռուեցին ալեղարդ լերան դագաթին, մենք երեսներս խաչ-
հանեցինք և ուղի ընկանք:

Մնաք բարե, աւագ և փոքր Մասիսներ, ձեր վեհ պատ-
կերները միշտ դրօշմուսած կլինին իմ սրտի խորքերում: Գի-
տեմ, պիտի կարօտեմ ձեզ, պիտի յիշեմ ամեն րոպէ, պիտի և
շնչեմ ձեր սիրով: Մնաք բարե, սուրբ, նուիրական լեռներ,
թէ դուսանի շնորհք չունենամ, ձեր սէրն ու կարօտը ինձ
դուսան կշինեն: Մնաք բարե, Արարատեան անմռունչ դաշ-
տեր: Մնաք բարե, Հայրենի Հովիտներից, Հայրենի ձորերից
եկող զեփիւռներ: Մնաք բարե քաղցրասուն ու քաղցրակար-
կաջ աղբիւրներ: Մնաք բարե ճրագդանի վէտ-վէտ կոհակ-
ներ, սիրաբողբոջ ալիքներ, սիրաշունչ ջրեր: Մնաք բարե
նախնեաց արիւնով ներկուած հողեր, Հայի արտասուքով ու
քրտինքով ոռոգուած հողեր, Հարիւրաւոր իղձեր ու փափագ-
ներ ծոցերումդ պահած հողեր:

Եւ սլանում է մեր հանրակառքը, մենք անմռունչ, աչ-
քերից թափուող կաթիլները յանձնում ենք սուրբ հողերին,
սուրբ քարերին: Մենք առաջ ենք գնում, բայց մեր հայեաց-
քը դէպի Մասիս, մեր միտքը դէպի Մասիս, մեր սիրտը
դէպի Մասիս:

Էյլար իջեանում ձի չլինելու պատճառով մենք բաւա-
կան ուշացանք, այնպէս որ Սուխոյ Փանտանը Հասանք բո-
լորովին մթութեան մէջ: Այդտեղ ձի կար և մենք չուշանա-
լու համար որոշեցինք ճանապարհը շարունակել: Մանր անձրեւը
տեղում էր, ցուրտն էլ բաւական զգալի էր: Ծանապարհն էլ
չսպասեմ, որ խճուղի է, բայց սաստիկ ցեխը դարձրել էր եր-
կիւղալի: Այսուամենայնիւ մենք անյողդողդ էինք մեր որոշ-
ման մէջ: Գնում էինք Հայրենի բնութեան զրկում, իսկ բնու-
թեան ամեն մի տարերքի հետ հարկաւոր է ծանօթ լինել,
ընտելանալ: Հանրակառքի չորս կողմը պնդացրել էինք և
քաղցր ու բարակ զրոյցի ծայրը բռնել: Մեր ուղեկիցներից
երկուսը բազանաներ էին: Մէկը Կատարին աւանի տէր Ա-
նանիա Փիրալեանը, միւսը Թիֆլիզի տէր Գիւտ Աղանեանը:
Տէր Անանիան իւր ուրախ և կայտառ բնաւորութեան հա-
մեմատ զուարճացնում էր մեզ՝ թէ բարձրագոյն երգերով, թէ
զանազան կատակներով:

Գիշերը յերաւի աներկիւղալի գիշեր չէր: Սաստիկ
մութ, անձրեւ չէր դադարում, քամին էլ անդադար փչում
էր: Տեղ տեղ ձիերը խրուում էին ցեխի մէջ, ստիպուած էինք
լինում կանգ առնել, երբեմն էլ ի նկատի առնել աւազակնե-

րին, որոնք անպակաս էին այդ ճանապարհներում: Բայց
որքան քաղցրութիւն կայ բնութեան տարերաց դէմամաքառ-
ման մէջ: Վեր ու վար անելով, թանձր մութը ձեղքելով,
քամիների դէմ մրցելով, վերջապէս Հասանք ներքին-Ախտա:
Յոգնած, վաստակած, փոքր ինչ հանգստութիւնն զգալի էր,
իսկ այդ իջեանում անբաղդաբար հանգստանալու տեղ չկար:
Երկու սենեակ էր. մէկը վերեւից կախում էր և անձրեւի ջրե-
րը արդէն հեղեղել էին ներսը, իսկ միւսը նոյն օրն էին ներ-
կել, այնպէս որ հանգիստ առնելու միջոցից զուրկ էինք: Տէր
Անանիան բաջ էր և նա կարողացաւ սենեակի մի անկիւնում
սեղան դնել և երեսը զարդարել մեզ հետ վերցրած բարիք-
ներով: Ընթրիքը փոքր ինչ կաղդուրեց, բայց Մորփէոսը...
ո՛հ, որքան էինք կարօտում նորա գրկին:

Առաւօտը բացուեց: Ախ, ի՜նչ առաւօտ: Ի՜նչ մաքուր
օդ, ի՜նչ զեփիւռ: Երկինքը պարզուել էր: Տեղ տեղ միայն
մի քանի կտոր ամպեր էին թափառում, բայց արեգակը փռել
էր իւր ճառագայթները և թրջուած բնութիւնը ժպտում
էր նորա շողերի տակ: Անհամար զմրուխտներ ցոլում էին
աշնանային կանաչ խոտերի վերայ: Այստեղ այնտեղ թռչկո-
տում էին տատրակները, հեռու հորիզոնում, բարակ մշուշի
արանքում արծիւն էր սաւառնում որ թռերը տարածած՝
պար բռնած՝ աջ ու ձախ, յետ ու առաջ էր պտրտում:
Լուսկաց զիւղի շուրջն էլ տիրում էր խորին անդորրու-
թիւն:

Թէյ, նախաճաշ վայելելուց, բազմեցինք հանրակառքը
և ճանապարհ ընկանք դէպի Ելենովկա: Լուռ ճանապարհն
ընկած է նորադալար հովիտների մէջտեղ, ամենուրեք լուա-
ցուած գիշերուայ բարակ անձրեւով: Կառքի անիւները պտրտ-
ցուած էին և Սեանայ ամիերով իջնում, սլանում դէպի Սեան:
Մենք որոշել էինք մտնել Սեան և կառքը բշել տուինք
դէպի Սեանի ամիր:

Փոքր ինչ առաջ դնացինք և ահա մեր առաջ ընդարձակ
լեճը, կապոյտ՝ ինչպէս փիրուկայ՝ ժպտում էր փիրուկափառ
երկնքի տակ: Ծանապարհին իջանք, վաղեցինք դէպի լճի
ափը՝ նաւակի համար վարդապետին իմաց տալու: Գլխաւո-
րապէս ընդունուած «Ելենովկա» ատրճանակի ձայնն է, բայց մենք՝
վեց հայերս մի հատ ատրճանակ չունէինք: Ի՜նչ անէինք:
Մնում էր հանգամանքի շնորհին, այսինքն՝ որ լճի ափին
այնքան սպասէինք, մինչև որ կղզու բնակիչները մեզ նկատէին
և ապա նաև ուղարկէին: Տօն էր, վարդապետները երեւի

զբաղուած էին: Եւ մենք փոքր սպասելուց, տեսանք, որ մի նաւակ է գալիս ուխտաւորներով լեցուն: Գոյնզգոյն հագուստները փողփողում էին Սեանայ կապուտակ ջրերի երեսին — մի գեղեցիկ պատկեր, որ նկարիչները դեռ չեն անմահացրել:

Անդրջրհեղեղեան մակոյկը մօտեցաւ ամին, որից դուրս թափուեցին մի խումբ կանայք ու տղամարդիկ: Ապա մենք մտանք նաւակը, երկու գիւղացիներ շարժեցին ծանր թիակները և վերջապէս մենք ընկանք Սեանի երեսը, սուրբ ջրերի երեսը, նուիրական ծովի երեսը: Զգացմունքներն ալեկոծուեցին մեր սրտերում և ամեն մէկս սկսեցինք շշնջալ ու մըրմնջալ: Մէկը մեղանից երգում էր «Ձայն տուր, ով ծովակ», միւսը մի ուրիշ երգ, իսկ երկու քահանաներն աւելի լաւն արին. հնչեցրին «ալէլուեա»ն և «օրհնեսցի և սրբեսցի ջուրը» քաղցրաբարբառ օրհնանքը երգելով, եկեղեցական թափօրով սահեցինք գէպի կղզին:

Ծովն անդորր էր, միայն մանր ալիքները մերթ ընդ մերթ գալիս-զարնում էին մեր նաւակին, որ կամ ջրերի ողջոյնն էին յայտնում, կամ իրանք էլ ուրախացած՝ չարաճճի պէս խաղում մեզ հետ: Ծանր նաւակը ծանրասահ ընթացքով հաղիւ հաղ մօտեցաւ կղզոյն և մենք ուրախ ուրախ դուրս եկանք կանգնեցինք նեղ տախտակամածի երեսին, որ ընկած էր նաւամտոյցի փոխարէն:

Ոտք ենք դնում սուրբ հողին, սուրբ կղզոյն, մեծանուն նախնեաց շրջած, շնչած ու ապրած տեղերին: Վանահայր Գրիգոր վարդապետը սիրով ողջունեց մեզ և առաջնորդեց գէպի վանքերը:

Լուռ, խաղաղ, ամեն անկիւն անդորր և կարծես ամեն անկիւնում մեր աչքի առաջ շրջում են մեծանուն նախնեաց ուրուականները: Վանքերի թիւը երեքն է: Երեքն էլ հիմնուած մեծ նախնեաց ձեռամբ, երեքն էլ բազմաթիւ դարերից ի վեր կանգնած. — անմռունչ կանգնած և դարէդար յուշ առած ծովի մռնչոցին, ջրերի վշտոցին, ալիքների շուռնջին: Երեք վանքերն էլ իսկական վանքեր — վերեր երկինք, ներքեր կղզին, շուրջը ջրեր: Ուղիղ է նկատել մեծ հայրապետը, ուղիղ է մկրտել. այս է իսկ վանք, — այս է վան, այսինքն Սեան: Երեք վանքերից՝ երկուսը չափազանց անշուք, անխնամ և մինչև իսկ խղճալի դրութեան մէջ էին, երրորդը, որ հիմնուած է Ս. Աստուածածնայ անունով, փոքր ինչ մաքրած էր, տեղ-տեղ կարկատած, մի խօսքով շինարար ձեռքի հասած: Նաղարեան նեղ, մթին խուցերից դուրս եկան մի

շարք վարդապետներ: Ամենքն էլ հաղնուած վերին աստիճանի համեստ, հասարակ կտորներից փարաջայ ու վեղարներ և դրեթէ բոլորն էլ դժգունած և խղճալի դէմքերով: Եւ ամենքն էլ պատրաստակամ ծառայութեամբ ցոյց տուին մեզ վանքերը, խուցերը, խորանները և ամբողջ կղզին:

Կեանքն այստեղ շատ խիստ է, էջմիածնայ պէս աղատութիւն չի տիրում: Ծով ու պահք պահել, միշտ ժամասացութեան մասնակցել, առաւօտեան զարթնել արեւածաղին՝ այստեղ խիստ պարտաւորեցուցիչ է:

Բայց ինչ նախնիք են ապրել այս կղզու վերայ, այս վանքերում: Ինչ դիտութիւն է ծագել այստեղից, ինչ դրբեր են դրուել այս սեւապատ խուցերում: Այժմ միայն մի մուլթ խրճիթում հասարակ տախտակից դարակներ էին շինուած և նորանց վերայ դարսած զանազան դրբեր: Այդ էլ վանական դրադարանն էր: Գրքերի մի մասը կրօնական էին, կային և մի քանի հատ պատմական և նորագոյն հեղինակութիւններից, սակայն դորանց շարժողը ստիպուած՝ ամբողջ երկու ժամ պիտի փուշտայ, վասն զի փոշին, որ մի անբաժան տարր է դարձել հայոց վանքերից, այդտեղ ևս անբաժան էր: Բայց Սեանում նստել, բնութեան այդ սքանչելի անկիւնում և զիրք չկարգալ, զիրք չյօրինել, անկախ, կատարեալ յանցանք պէտք է համարել: Գեղեցիկ է ասում Շէքսպիրը. «մեր կեանքը արտաքոյ հասարակաց սովորութեան, լեզուներ է գտնում ծառերի մէջ, մատնաններ՝ կարկաջահոս առուակների մէջ, բարոյներ՝ ապառաժների մէջ և բարի ամենուրեք»:

Իսկ Սեանում, կղզու վերայ, ջրերի մէջտեղ, որքան, որքան լեզուներ կան, որքան մատնաններ նորա ալիքների շուռնջների մէջ, որքան բարոյներ նորա փրփրադէզ գոհակներում, որքան ծառեր նորա երեսին վզվզող զեփիւններում: Ո՞ր հայ մարդը, ո՞ր հայ վարդապետ չի կանգնում Սեանայ մօտ և չի խօսում Սեանայ հետ, չի լսում նորա պատմութիւնը, չի սաւառնում նախնեաց օրերում, չոգեւորում, չէ թիւնը, չի սաւառնում կանգնած մեր աչքի առաջ, — արտասուում: Մաշտոցն է կանգնած մեր աչքի առաջ, — Մաշտոցը, որ այս լուռ վանքերում, այս խուցերից մէկում «մաշտոց» է տուել մեզ: Բայց ո՞ր մեծանուն վարդապետ չէ այսպիսի խցերում, այսպիսի մենաւոր վայրերում մտաւոր լոյս տուել. կրթութիւն, դիտութիւն տուել հային:

Կանգնած եմ Սեանայ սուրբ հողի վերայ, Մաշտոցի, Աշոտի շրջած տեղերում և յանկարծ միտքս սլացաւ մի այլ վանք, նարեկայ վանքը, հրեշտակակրօն Գրիգորի վանքը, ուր

այսպիսի մի խցի մէջ տուել է Հային իւր նուիրական զիրքը, քաղցրաբարբառ զիրքը, ոսկէտառ զիրքը, սիրտ ոգևորող, կեանք ու հոգի ներշնչող զիրքը:

— Ո՛րքան խաղաղ է այստեղ — ասում է մեր ուղեկից տիկինը — աղմկալի քաղաքներից յետոյ, որքան լաւ է այսպիսի վայրերում ժամանակ անցկացնելը:

— Սյստեղ կեանքի ամեն զեղեցկութիւն կայ, տիկին, այստեղ պօէղիա, այստեղ երաժշտութիւն, այստեղ քարոզներ, ճառեր և հոգեկան ամեն տեսակ ուրախութիւն:

— Ի՞նչ կլինէր այս կղզու վիճակը, ի՞նչ կլինէր այս վանքերի դրութիւնը, եթէ մեր վարդապետները Զուլեյադցի լինէին. ասում էր տիկինը:

— Ուզում էք ասել մի դրախտ կղաւնար. այո՛, ուղիղ է, բայց մենք այդպէս վարդապետներ չունինք: Տեսնում էք, ընդարձակ կղզին ընկած է կապուտավառ ջրերի մէջ, բայց ընկած է այսպէս անշուք, անուշադիր: Մշակող ձեռքը այս փոքրիկ կղզին, այո՛, դրախտ կղարձնէր, մի սքանչելի ծաղկանոց: Ծառեր, թփեր, կանաչներ այստեղ կարող էին պճնել, պաճուճել, վանքերն առնել իրանց զրկի մէջ և կղզին դարձնել մի սքանչելի պատկերի: Բայց վարդապետ է հարկաւոր, տնտեսագէտ, աշխատասէր վարդապետ. իսկ ո՛ւր են այդպիսի վարդապետները...

Սեանայ ջրերը կամաց կամաց սկսում էին յուզուել և վարդապետներից մէկը մեղ յայտնեց, որ Սեանի սովորութիւնն է. կեսօրուայ դէմ ալիքները զարթնում են:

— Գնանք ուրեմն ասաց տիկինը: Կառքն էլ երկար չէ կարող սպասել:

«Մնաք բարեւ»ները շնջացինք և տխրամած սրտով, վշտահար հոգով իջանք դէպի ծովափ: Զրերն արդէն շարժուել են: Վանահօր օրհնութիւններն առանք և մտանք նաւակ: Թիակները շարժեցին և նաւակն անցաւ ծովի երեսը: Ահա անհամար ալիքներ իրար ետեւից վազելով, գալիս - գուրգուրում են մեր նաւակին և փրփրալով, կարծես դառնապէս «Մնաք բարեւ» են շնջում, «Մնաք բարեւ»:

Սահում է նաւակը, մեր հայեացքը դեռ ընկած է կղզուն, որի ծայրին դեռ կանգնած էր վարդապետը, որ իրաւ մի զեղեցիկ և լաւ վրձինի արժանի պատկեր էր ներկայացնում:

Վերելում վանքերը, շուրջը ջուրը, իսկ կղզու մի ծայրի սուր ծերպին մի սրածայր վեղարաւոր:

Մնաք բարեւ, սուրբ կղզի, սուրբ ծով, սուրբ ջրեր, Մնաք

բարեւ, այ սիրահեղիկ ալիքներ, այ տենչավառ կոհակներ, ձեր անունը յիշելով ձեր կարօտը քաշելով կանցնի մեր օրը, բայց տխուր օր, անսփոփ օր:

Ափ հասանք, վերջին անգամ մի մի բուռ ջուր խմեցինք, երեսներս լուացինք, վերջին «Մնաք բարեւ»ը շնջացինք և ճանապարհ ընկանք դէպի Աղստափա:

Բայց որքան դժուար է բաժանուելը, ամեն մի սիրելուց բաժանուելը, ամեն դէպքում բաժանուելը: Գնում էինք առաջ, մեր հայեացքները յետ — դէպի Սեան:

Սիւնեովկայից դուրս եկանք, ահա՛ դարձեալ Դիլիջանի դրախտատիպ անտառները, ահա՛ ծառախիտ սարալանջը, որի կրծքին՝ ծառերի արանքում, ոլոր - մոլոր պտղատներով իջնում ենք ներքեւ, իջնում դէպի ձոր, իջնում Դիլիջան, Ի՞նչ սքանչելի տեսարաններ: Լեռներն իրար ետեւից ընկած են մեր չէլի տեսարաններ: Լեռներն իրար ետեւից ընկած են մեր չէլի տեսարաններ: Ծառեր է, ծառ է այս բոլորից բաժանուելը: մեղանից ներքեւ: Ծառ է, ծառ է այս բոլորից բաժանուելը:

Օրն արդէն թեքում էր դէպի արեւմուտք: Սրեւի թոյլ ճաճանչներն ոսկեղօծել էին ծառերի սաղարթները: Սեանայ բամին քաղցր ու բարակ վզովում էր մեր ականջներին: Մութ թը բոլորովին պատել էր, երբ մենք հասանք Դիլիջան:

Սյստեղ չմացինք, շարունակեցինք ճանապարհը և կէս լինելով, այս իջեանում բաւականին հանդիստ առանք, իսկ առաւօտեան դեռ լոյսը չբացուած, մենք արդէն օտքի վերայ էինք: Դրսում սպասում էինք կառքի:

Սյդ միջոցին մօտեցաւ մեզ մի հայ կին, երեսը կիսով չափ ծածկած, ձեռին երկու հատ հաց, որ համեստութեամբ մեկնելով ինձ, հաղիւ լսելի ձայնով ասաց.

— Հիմայ հանեցինք թոնրից, հօտը տարածուած է, ճանապարհին կուտէք:

Մեծ սիրով հացերն առայ. տաք տաք հացեր և, իրաւ անուշ հօտը փչեց:

Ես անչափ դոհ, բայց շփոթուելուց մոռացայ մեր նահապետական մեծարանքը, ձեռս տարայ զրպանս, որ վարձադրեմ կնոջը: Նա խկոյն հասկացաւ և, երեսը մի կողմ դարձնելով, կէս բարկացած ձայնով ասաց.

— Ես հացը ծախելու չեմ, ուզում ես փող տալ, ա-

մօթ է, հացն Աստուծուն էր, ձեզ էլ նախը էր:

Ամօթ էր, ճշմարիտ է, սակայն սխալս ուղղելը արդէն

ուշ էր: Ես շտապեցի խորին շնորհակալիք յայտնել, բայց
կինն արդէն հեռացած էր:

Հացերը պատառ պատառ եղան և ընկերներն օրհնու-
թիւնները բաւական եղան՝ Հայ կնոջ Թոնրին, ալիւրի դաշ-
տին, մաղին և նորա բազուկներին:

Ճանապարհ ընկանք և քանի ժամից լսեցինք երկաթու-
ղու շոգետարի սլոյցը, որ լսուում էր Աղստափայից:

Հանգիստ ճանապարհ գալով, հասանք Աղստափա և
հայրենեաց բոլոր վայրերին ամենավերջին «Ճնաք բարև»ը
կրկնելով, մտանք վագոն:

Գնացքը շարժուեց դէպի Թիփլիզ, բայց մեր միաքը
դեռ դէպի սուրբ երկիրն էր. դէպի Մասիսը, ԴէՊի ՍՈՒՐԻ
ԷՋՄԻՍՄԻՆ:

ՀՐԱԾՔ

(ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՌԱՆԴՈՒԹԻՒՆ)



ՀՐԱՅՔ

(ՊԼՏՄԸԿԱՆ ԱՒԼՆԴՈՒԹՅՈՒՆ)

Ա.

Քրիստոսից յետոյ 600 թուականը վերջանում էր: Հայաստանի մեծ մասը կէս դարուց ի վեր հեծեծում էր Արարացոյ ծանր լծի տակ: Իսկ այդ թուականի վերջերում Դամասկոսի մի.քանի հեռատես ամիրաների շնորհիւ երկար ժամանակ խաղաղութիւն էր տիրում և հայերը դո՛հ արաբացիներէն՝ տրտունջ, դժգոհութիւն չէին յայտնում: Սակայն մերթ րնդ մերթ անյադուրդ հարկահանները և զանազան չար, ժանտամերթ ստիկանները խանդարում էին այդ հանգստութիւնն ու նեղացնում թէ հայ ժողովուրդին և թէ նորա իշխաններին: Այդ իսկ միջոցին Ասորպատականի կուսակալն ապստամբեց Ամիրապետի դէմ և հայերն այդ դէպքից խրախուսուելով, իրանք ևս միացան, պաշարեցին Դուինը և մի փառաւոր ջարդ տուին այդտեղ ժողովուած արաբ զօրքին:

Նորանց զլիաւոր ոստիկանը — Մահմէդ Բ. այդ ժամանակ զնացել էր կռուելու հոնաց և Խաղրաց դէմ, իսկ հայոց դէմ իւր փոխարէն ուղարկել էր Աբդլլահ, Ալի-Ահմէդ և ուրիշ զօրավարների, որոնք ճիւղաղների պէս թափուեցին հայաստան, ամեն կողմ ներկեցին արիւնոյլ բաղմաթիւ բազաքներ

— Աստուած բարի տայ մեր ամուսիններին — խօսեց կէս բարկացած ձայնով Արծրունեայ տիկին Շողակաթը — իրանք չն միթէ այսքան չարիքների պատճառը, իրանք չն արաբին ու պարսկին երես տուողը, ասացէք՝ ո՞ւր է մեր թաղաւորների աթոռը, ինչո՞ւ մի տէր, մի պուլս չունենք, մի հովանաւորող, որ իւր թւերի տակ ծուարէ ամենքին և միահամուռ:

Երկու ընդարձակ խորթիթներ զարդարուեցին գիւղական
համեստ զարդարանքներով: — Յատակները ծածկուեցին փսի-

աթներով, նորանց երեսով փռեցին մի շարք օթոյներ: Ապա զիւղական կանայք տենդային արագութեամբ սկսեցին նախա-
ձաշի հոգացողութիւն անել: Առ իրանց իշխաններն անկեղծ
սրտով կապուած զիւղացիները աշխատում էին ըստ կարելոյն
ձոխ սեղան պատրաստել: Իսկոյն ախոռից հանեցին երկնջ,
այժ ու ոչխար և բռնեցին բազմաթիւ հաւեր ու վառիկներ,
սակայն Խոսրով իշխանն անցաւ ամեն կողմ և արդելք դրաւ
բոլորին, վասն զի նա շատ լաւ գիտէր, որ արարի ձեռին
տանջուած ու հիւժուած զիւղացու այդ վերջին մնացածներն
են, ուստի և հրամայեց պատրաստել միմիայն կաթ, մածուն
և, որ զխաւորն է հայկական թանապուր: Իրանք առանց
պաշարի չէին: Մի քանի ջորիներ բեռնուած զանազան ուտե-
լիքներով և Գողթան գինիով, հետեւում էին նորանց: Խոսրով
իշխանն այս ու այն կողմը գիտելով, հայրաբար կամ եղբայ-
րաբար զիւղացիներին հետ զընկերով, նորանց դուրսեան մա-
սին իմանալով, ապա սիրտ, խրախուսանք տալով, մտաւ
խրճիթ:

— Ո՞ւր ես, Խոսրով եղբայր, ե՞րբ պէտք է սեղան բաց
անեն, անօթի ենք, հրամայիր մի կտոր հաց բերեն, մի դա-
ւաթ գինի. գոչեցին իշխաններից ոմանք, վասն զի ճանա-
պարհորդութեան մէջ բոլոր կարգադրութիւնները յանձնուած
էր նորան:

— «Ոչ միայն հացիւ կեցցէ մարդ, այլ և ամենայն բա-
նիւ, որ ելանէ ի բերանոյ Աստուծոյ»։ ասաց Խոսրովը, բըմ-
ծիծաղ տալով:

— Ձէ, Խոսրով եղբայր, մեր կեանքի այս դառն հոսանք-
ների մէջ՝ բեղ կասեմ, որ հայերը միմիայն հացիւ կեցցեն.
յարեց Վասպուրականի իշխանը:

— «Այլ և պողպատով»։ աւելացրեց նորա ամուսինը և
բարձրացրեց ընդհանուր քրքիջ:

— Կեցցէ, տիկին Շողակաթը — կանչեց Խոսրով իշխա-
նը — Ժամանակի հոգին նա լաւ է ըմբռնել. այո, տիկին. հա-
յերը Աւետարանի վարդապետութիւնը Իրանից՝ Փրկչից սո-
փոռեցին, սակայն այսօր դուք չէք սխալուում, որ հայի հացը
պողպատից չէք բաժանում:

— Ի՞նչ անենք, Խոսրով իշխան, երբ մեր սուրբ տաճար-
ները պղծուում են, երբ Խաչն ու Աւետարանը ցեխի մէջ են
նետուում, սուրբ սկիհները ոտքերի տակ արորուում, ասացէք,
ի՞նչ անենք. կենե՞ք մեզ մեր Տէրը, երբ այս բոլորը տեսնենք

և լռենք. ո՞չ ապաքէն պարտաւոր ենք Խաչի և Աւետարանի
համար արիւն չինայել:

— Ճշմարիտ է, տիկին, ճշմարիտ. գոչեցին ամեն կողմից
ներկայ գանուողները:

— Ես կարծում եմ, յանցանք չէ — շարունակեց տիկի-
նը — եթէ զազանի սիրտ ունեցող անօրէնի դէմ պողպատով
կանգնենք, կամ քրիստոնէութեան դրօշը անբիծ պահելու
համար՝ կատաղե՞ք արարի դէմ ձակատենք «ակն ընդ ական,
ատամն ընդ ատաման»:

— Քանի՞ արար է բաւական բո թրին, Շողակաթ. հար-
ցրեց ամուսինը ուրախ հէգնութեամբ:

— Գոնէ այնքան, որոնց առաջից դու երկիւղեց կփախ-
չիր. պատասխանեց կինը և շարժեց ամենքի ծիծաղը:

Եւ մինչդեռ ճանապարհորդները առ ժամ մի կողմ թո-
ղած սիրտ մաշող թախիծը, խօսում էին մերթ լուրջ, մերթ
զանազան կատակներով, զիւղական կանայք խրճիթի երկայ-
նութեամբ շարօտել էին բազմաթիւ փայտէ սկուտղեր, երես-
ները զարդարել կաթնեղէնով, բանջարեղէնով, զանազան մրգե-
րով և իշխանների առած համադամ պաշարով:

Խոսրով իշխանի առաջարկութեամբ զիւղի բազանան
օրհնեց սեղանը և ապա իշխանները ճանապարհորդակից շի-
նականների և նոյն զիւղի ալեղարդ ծերունիների հետ վայե-
լեցին բաղլըրահամ նախաճաշը:

Գ.

Նախաճաշից յետոյ իշխանական խումբը շարունակեց իւր
ճանապարհը: Ամբողջ օրն ահագին տարածութիւն անցելով,
երեկոյեան դէմ իջան մի զիւղում և մինչև կէս դիշեր այդ-
տեղ հանգստանալով և ապա չնայելով թանձր մթութեան և
ցրտաշունչ բամբակներին, շարունակեցին ճանապարհը, աշխա-
տելով միջօրէից առաջ հասնել Էջմիածին:

Իշխանների գալու մասին դեռ երկու օր առաջ սուր-
հանդակը յայտնել էր Սալակ Կաթուղիկոսին, որին անյայտ

Թէ՛ որքան փառքեր խորտակեցին մեր նախնիք, Գորգոթիան՝ Փրկիչ արիւնով ներկողն համար և Թէ՛ որքան նահատակներ թափեցին Աւետարանը յարատե և անբիծ պահելու։ Անյող-գողգ մնացէք, իշխանք և ժողովուրդք չայոյ, մնայլ փոթո-րիկների նման կգան արարներ, պարսիկներ և այլք և կանց-նին։ Սակայն ինչպէս անընկճուն կմնայ Մասիս, նոյնպէս և նորա ստորստում ընկած՝ սիրոյ և հաւատոյ ճաճանչներով լի էջմիածինը։ Դառնանք ձեր սյստեղ զալու նպատակին։ Դիտեմ պիտի ասէք, որ մի տառապեալ մարմին ունեմ, այն էլ զոհ բերեմ աղգիս։ Սյդպիսի առաջարկութիւն իրաւունք ունիք անելու, վասն զի Կաթողիկոսը ուրիշ ոչինչ չէ, եթէ ոչ մի հովիւ, որ պարտաւոր է անձը դնել իւր ոչխարների վերայ։ Իմ ամբողջ կեանքը, ինչպէս յայտնի է ձեզ, խաղալիք է եղել ահեղ փոթորիկների և քիչ է մնացել ինձ աշխարհիս լոյսը վայելելու։ Կեանքիս այդ աննշան մնացորդն էլ իմ սի-րելի հօտի համար եմ պահում, որ այսօր ի հարկէ կըզհեմ մեծ սիրով։ Կգնամ ես մինչև Դամասկոս, զթութիւն կհայցեմ ամիրապետից, յոյս ունիմ Աստուծոյ շնորհիւ մեղմացնել նո-րա բարկութիւնը։ Սակայն իմ առ ձեզ ունեցած խնդիրը լոկ միութեան մասին է։ Միայրէք ձեր սրտերը, մի տաճար դարձրէք և նորա մէջ ամփոփեցէք մեր հայրենիքն ու աղբը։ Թող էջմիածինը միշտ ձեր յենարանը լինի. նա մեծ Սահակ ներ կտայ ձեզ և Ղևոնդներ, որոնք հարիւրներով Վարդան-ներ կստեղծեն չայկական աղղի համար։ Արաբայւոյ արշա-ւանքի մասին երկիւղ մի կրէք. մեծ է Լուսաւորչայ հաւատը, մեծ է Վարդանի և Ղևոնդի Աստուածը։ Եւ նորանց Աստը-ծուն ապաւինեցէք։ Ես կգնամ Դամասկոս, դուցէ և չվերա-դառնամ, բայց իմացէք, որ իմ հոգին միշտ անբաժան կլինի ձեզանից։ Միայն աղաչում եմ Փրկչի պատուէրը չմոռանալ, սիրեցէք միմեանց, միացէք և միութեան դաշնով ապրեցէք։ Տէր Յիսուս լինի ձեր զօրավիգն, որոյ փառք յաւիտեանս, ամէն)։

Հանդիսականները խորապէս ղգացուած, գրեթէ արտասովորաբար ձայնով էին «ողջո՛յն» շնչում իրար:

Պատարագը վերջացաւ և Վեհափառ Հայրապետը շրջապատուած հոգեւորականներով, իշխաններով և իշխանուհիներով ու շնական ժողովրդով դիմեց դէպի իւր համեստ վեհարանը:

7.

Աշնանային մութ երկինքը բացուել էր: Անհամար աստղեր զարդարել էին փիթուղավառ երկնակամարը: Լուսինը կաթնագոյն շողերը սփռելով՝ քնի մէջ սուղուած աշխարհին, հարսնաձեւ ընթացքով սահում էր առաջ: Սպիտակ չափաները զլններին առած աւագ և փոքր Մասիսները նայում էին Երկնքի անտարբեր աստղերին, լսում իրանց ստորոտներում սփռուած հարազատ զաւակների մերթ ուրախ ծիծաղը, մերթ լացն ու սուգը և իրանք նոյնպէս՝ մերթ ուրախ շողշողում լուսնի և արեւի տակ, մերթ մրրկւում, սուղւում ծանր խոհերի մէջ և գլուխները ծածկում սե ու մօայլ ամպերով:

Կէս դիշերուան մօտ էր, սակայն վեհարանում սովորականից դուրս՝ կեանքը եռում էր: Իշխաններն՝ իշխանահիներն ու շինականները շրջապատած Սահակ Կաթուղիկոսին խորհում էին իրանց կեանքին վերաբերեալ զանազան խնդիրների մասին:

ըրբ մասին։
— Մեղաւոր ենք, Անհատաւ Տէր,—խօսում էր Խոսարով
իշխանը—բայց էլ ուրիշ ձար չունենք, ուժերից դուրկ ենք,
արաբի զօրքին այլ ևս հնար չկայ դէմ կենալու։ Ձեզ քաջ
յայտնի է, որ մեր արեան վերջին կաթիլն էլ պատրաստ
ենք Հայրենիքի համար [Թափել] սակայն պսօր անգոր ենք
արաբի յոժին գիմադրելու։ Ճշմարիտ է, Անհատաւ Տէր, սէր
էր հարկաւոր մեզ, միութիւն, բայց պսօր այլ որքան խրատ,
որքան յանդիմանութիւն, այլ և որքան ապաշաւանք, բոլորն
սովորական [Թշնամիներից] է։ Դա տղմբով լեցուն մի հեղեղ
է, որ արեան ծով կդարձնէ ամբողջ Հայաստան, աւերակներին
է, որ արեան ծով կդարձնեն ու գիւղերը, առաւաններն ու
կփոխէ մեր շէն քաղաքներն ու գիւղերը, Գուր, որ ամբողջ կեանքով
պալատները։ Անհատաւ Տէր, Գուր, որ պատանկութեան օրից
նուիրուած էք եղիլ Հայոց ազգին, որ պատանկութեան օրից
սկսած Հայրենեաց վշտերի ու վէրքերի մէջ էք ապրել, պսօր
դարձեալ Գուր էք մեր միակ յոյսը։ Ձեր շնորհիւն էր, որ
հերկու տարի առաջ Հաղարաւոր դերինք Դամասկոսից ա-
հրկու տարի առաջ Հաղարաւոր դերինք Դամասկոսից ա-
հրկու տարի առաջ Հաղարաւոր դերինք Դամասկոսից ա-

— 95 —

— Դիտում, Վեհափառ Տէր, բայց առապարների և մայրա-
ների ես անծանօթ չեմ, ես կշնորհում եմ, որ պէտք է զամ,
ես այսուհետեւ անբաժան եմ Ձեզանից: Դուք մի վախէք,
չկարծէք, որ ես՝ Սիւնեցւոյ աղջիկս, ծանր բեռը կդառնամ
Ձեզ համար. ոչ, իմ հարանց լեռներն ու անդնդանման ձորե-
րը դեռ մանկութեան օրերում ոտքի տակ էի տալիս, այն
օրուանից իսկ ես սովոր եմ բնութեան բոլոր արհաւիրքներին:
Ձեզ քաջ յայտնի է, որ հօրս որսորդութեան մշտական ըն-
կերներից մէկը ես եմ եղել: Պատերազմական վրանների տակ
էլ քիչ ժամանակ չեմ անցկացրել: Ես արդէն սովոր եմ կեան-
քի փոթորիկներին և ինձ համար մինչև Դամասկոս գնալը
ամենակին դժուարութիւն չէ: Իշխան եղբայրներ, դուք մնա-
ցէք ձեր երկիրները պահելու, կառարեցէք մեր Վեհափառ
Տիրոջ խրատները, ապրեցէք ձեռք ձեռքի տուած: Եւ դուք,
իշխանուհի քոյրեր, թեւեր կդէք ձեր ամուսիններին, հայի
արիւն է եռում մեր երակներում: Ես երբեք չեմ մոռնում
այդ սուրբ կամարների տակ հնչում է և դեռ պիտի հնչուի
Սշխէնի, Խոսրովի դուխտի և ուրիշների անմահ անունները:
Մեր ճակատադրի վճիռն այս է, նորանց զարմիյն ենք մենք: Մեր ճակատադրի վճիռն այս է,
մեզ վիճակուած չէ անվրդով նստել և միմայն մանուկների
կրթութեամբ զբաղուել, մեր ասեղների և մկրատների հետ
անբաժան պիտի լինեն և թուրը և նիղակը. այսպէս սովո-
րեցրէք և ձեր մանուկներին: Օրօրեցէք նորանց և ձեր օրօրի
մէջ յիշեցէք, որ անբաղժ և արիւնով ներկուած հայրենիք
ունենք, որին պահպանելու համար պէտք է անբաժան լինել
պողպատից և երկաթից: Կվերադառնամ Դամասկոսից, լաւ,
պողպատից և երկաթից: Կվերադառնամ Դամասկոսից, լաւ,
իսկ եթէ չէ, երկու զաւակ ունիմ. նորանց միշտ կյիշէք իմ

մանուկների և ծերերի լացին, դիմեցինք այստեղ, եկանք փա-
րելու Ձեր ոտքերը և կրկին Ձեզ դէպի հուր ու ջուր ու-
ղարկելու:

Գնացէ՛ք, Սուրբ Տէր, և երեւակայեցէ՛ք, որ անցնում էք
մեր թիկունքների վրայով: Մեր հոգին, մեր սիրտը, մեր միտքն
ու մեր ամբողջ էութիւնը միշտ Ձեզ հետ կլինեն յար և յա-
ւիտեան: Թադէոսի, Բարդուղիմէոսի, Գրիգորի և այլոց սուրբ
հոգիները Ձեզ ուղեկից կգանան, Փրկիչն Ձեր տէր և օգնա-
կան: Մեր աներից լացով դուրս եկանք, մեր ճանապարհը
արցունքով ջրեցինք, այն արցունքից մանուշակ պիտի բուս-
նէ Ձեր անթառամ յիշատակը յաւիտեան զարգարելու հա-
մար:

Եւ արտասուածոր ծերունին լռեց, գլուխը թեքեց
հայրապետի ոտքին և հեղեղեց համբոյրներով:

Սահակ Կաթուղիկոսն այս բոլորով սիրտը շարժուած,
աչքերը սրբեց, օրհնեց ամենքին և նորից կրկնելով իւր
սրտեռանդ անձնուիրութիւնը, խոստացաւ հետեւեալ օրն իսկ
ճանապարհուել դէպի Դամասկոս:

Գիշերը բաւական անցել էր: Արշալոյսի բացուելուն
դեռ մի ժամ կար, որ առաւօտեան ժամերգութեան կոչնակի
ձայնը լսուեց: Աքաղաղների կանչը կցորդուելով կոչնակի
ձայնին այդ պահուն մի խորհրդաւոր ներդաշնակութիւն էր
կազմում: Պարզ երկինքը ծածկուել էր կապտադոյն ամպե-
րով և հովասուն եղանակը տեղի տուել պաղութեան ու
խոնավութեան: Հայրապետի օրհնութիւնն առան բոլոր ներ-
կայ դանուողները և դնացին հանգստանալու: Իսկ ինքը՝
հայրապետն իջաւ տաճար և առաւօտեան ժամերգութիւնն
սկսուեց:

«Տէր, զի բազում եղեն նեղեցք իմ»,- կարդում էր սար-
կաւազը, հայրապետը չորած Միածնի իջման տեղը, հայեացքն
առած դէպի ոսկեփառ խաչը, մտքով սլացած առ Տէր, լուռ
աղօթք էր մրմնջում: Այդ միջոցին արեւելեան հորիզոնը շա-
ռաղունեց և բոսորափառ ճաճանչների մի ահագին խուրձ
թափուեց ալեղարդ Կաթուղիկոսի վերայ և ամբողջովին
ծածկեց ոսկի շողերով: Նա ծնկաչօք, լուռ աղօթում էր:

Լոյսը բացուելուն պէս վանքի ամբողջ միաբանութիւնը
ոտքի կանգնեց: Հայրապետն օրհնութեան թղթով աւագա-
դոյն եպիսկոպոսներից մէկին իւր ժամանակաւոր տեղապահ

նշանակեց: Եւ իբրեւ աջակիցներ կազմեց նորա համար իրանց
եռանդով յայտնի եպիսկոպոսների և վարդապետների մի
խումբ: Բազմաթիւ կարգադրութիւններ արաւ վանական և
առհասարակ հայրապետական գործերի մասին, ապա ամեն-
քին հրաւիրեց տաճար, օրհնեց և կարգաց մի շարք խրատ-
ներ: Այսպէս և ամբողջ օրը առանց մի ժամ դադար առնելու,
նետուեց այս և այն կողմը, զանազան պատուէրներ տուաւ
մերթ վանական միաբաններին, մերթ իշխաններին ու իշխա-
նուհիներին և զխաւորապէս ժողովրդեան, որի թիւը այդ
օրը հազարների հասաւ:

Հետեւեալ առաւօտեան արեւելեան հորիզոնը դեռ չառա-
դունած, Մայր Տաճարում ժամերգութիւնը վերջանալուց
յետոյ, Սահակ Կաթուղիկոսը վերջին անգամ օրհնեց ամեն-
քին, վերջին խրատներն ու յորդորները կարգաց և դառնա-
լից սրտով հայեացքն առաւ ալեղարդ Մասիսին, վերջին
հրաժեշտի խօսքն արտասանեց և արտասուածոր աչքով
դուրս եկաւ վանքի պարիսպներից:

Պարսպից դուրս պաշտելի հայրապետին սպասում էր
մի քանի տասնեակ հազարաւոր ժողովուրդ: Իշխաններ, իշ-
խանուհիներ, եպիսկոպոսներ, շինական ծերեր, ամենքը գլուխ
խոնարհած շրջապատեցին ծերունադարդ Կաթուղիկոսին, որ
արդէն հեծել էր սպիտակ ջորին, գլուխը ծածկել վեղարով,
կրծքին կախել ոսկեկուռ խաչը:

Վերջին օրհնութիւնն ևս տալով, արտասուածոր հայ-
րապետը շարժեց ջորոյն և ընթացաւ առաջ:

Հայրապետի մօտով դնում էր Արծրունեաց տիկին Շո-
ղակաթը, նոյնպէս ջորու վերայ, կուրծքը զարդարուն դէն-
քերով, գլխին ասեղնեկար սաղաւարտ: Նորանց աջ ու ձախ
կողմերում, ջորիների վերայ ընթանում էին երկու երիտա-
սարդ վարդապետներ:

— Առջեւից դնում էին քառասնից աւելի շաթիրներ՝
նիզակներ և ասաներ ձեռներին, ապա հարիւրի չափ վարդա-
պետներ և մօտ վաթսուն եպիսկոպոս: Իսկ աջ և ձախ շրջա-
պատել էին հայ իշխաններն, իշխանուհիները և շինական ծե-
րունիները:

Այդ փայլուն շքախումբը հետեւեց հայրապետին մինչև
Վաղարշապատի սահմանները: Ապա նորա կարգադրութեամբ

ամենքն էլ ցրուեցին իրանց տեղերը և դէպի Դամասկոս տանող ճանապարհը շարունակեցին՝ Սահակ Կաթողիկոսը, Արծրունեաց տիկին Շողակաթը և երկու վարդապետները:

Ե.

Չորս ձիաւորները բաղմաթիւ տանջանքներ ու չարչարանքներ կրելով, անցնում էին լեռներ, ձորեր, անցնում չայոց քաղաքներ ու աւաններ և ամենուրեք ժողովրդին սիրտ, խրախոյս տալով, ընթանում դէպի Հռոմ, դէպի Հարաւի խորքերը:

Ամբողջ ճանապարհի ընթացքում, իւրաքանչիւր գիւղում, աւանում ժողովուրդը խումբ խումբ դիմաւորում էր պաշտելի չայրապետին, աղ ու հաց մատուցանում և պատշաճաւոր ձեով մեծարում թէ նորան և թէ նորա ուղեկիցներին: Քաղաքների և գիւղերի կանայք ոգևորւում էին տիկին Շողակաթին տեսնելով: Շատերն առնում էին իրանց թանկագին զարդերը և թափում նորա առաջ, առարկելով, որ չայրենիքը տագնապից ազատելու համար իւրաքանչիւր անհատ պարտաւոր է իւր ամբողջ ինչքն ու կայքը զոհ բերել չայրենիքին:

Երկար ճանապարհորդութիւնից յետոյ բուքի և բորանների դէմ մաքառելով, Սահակ Կաթողիկոսն իւր ուղեկիցներով հասաւ Խառան քաղաքը: Այդ ժամանակ Մահմէդն իւր զօրքերով մտել էր Ասորեստանի սահմանները: Յաւ ի սիրտ եօթանասուն և վեց ամեայ ծերունի չայրապետի առողջութիւնը հետզհետէ հիւժուելով, Խառանում միանդամայն փախաւ: Յակոբեաններից մի քանիսը Յիսուսի ծերունազարդ աշակերտի համար պատրաստել էին յարմար բնակարան, ուր իջեանել էին և նորա անբաժան ընկերուհին և անձնուէր աշակերտները: Անողորմ հիւանդութիւնը ոչ մի կերպ չկամեցաւ բաժանուել ազգանուէր չայրապետից: Եւ անօգուտ եղան թէ բժիշկների և թէ իւր ուղեկիցների ջանքերը:

Չայրապետը հետզհետէ հիւժուում էր:

Թէ տիկին Շողակաթը և թէ երկու վարդապետները պաշտելի չայրապետի դուռթիւնը տեսնելով, սաւտիկ տրեւում էին: Ինչ կլինի վերջը: Ի հարկէ նորանք իրանց համար չէին մտածում, նորանց մտքերն անցել էին դէպի անբաղդ չայրենիք: Միլիոնաւոր սրտեր իրանցից յետոյ բաբախում են, միլիոնաւոր մայրեր, բոյրեր և եղբայրներ աչքերը յառած դէպի Հարաւ, ազատութեան հրովարտակի են սպասում: Իշխանները յոյսեր են տալիս ժողովրդին և միշտ կրկնում, որ Սահակ Կաթողիկոսը գնացել է և անպատճառ կվերադառնայ ազատութեան համար բերելով: Իսկ այժմ, այժմ մոմի պէս հալւում է սուրբ չայրապետը, սպառող լոյսի պէս մարում: Այժմ ո՞վ, ո՞վ պիտի խօսէ Մահմէդի հետ:

Եւ դուցէ այս մտքերն աւելի էին ճնշում երկու վարդապետներին, վասն զի տիկին Շողակաթը տակաւին չէր յուսահատւում: Հոգին մի դադանի ոյժով նորան հասկացնում էր, որ Սահակ Կաթողիկոսի դաշն ապարդիւն չպիտի անցնի, որ նորա դիակն էլ ազատութիւն կտանէ սրտնեղուած ժողովրդի համար: Եւ նա սիրտ առնելով, ոգևորուելով, աւելի ճիգ թափելով, աւելի աշխատելով, ամօքում էր պաշտելի չոր ցաւերը:

Մահմէդի գալու լուրը սարսափ էր պատել ամբողջ Ասորեստանին: Սակայն չայոց չայրապետի ներկայութիւնը ասորիներին ևս առանձին ոգևորութիւն էր բերում: Ամենայն օր բաղմաթիւ ասորիներ իրանց առաջաւորներով և հոգևորականներով այցելում էին հիւանդ չայրապետին, իսկ ասորի կանայք իրանց հիւանդներն առած՝ դալիս էին նորա աջը ի կանայք իրանց հիւանդներն առած՝ դալիս էին նորա աջը համբուրելու, հաւատալով, որ սրբազնասուրբ չայրապետի օրհնութիւնը կբժշկէ բոլորին: Ասորի ազնուական կանայք խորին նութիւնը կբժշկէ բոլորին: Եւ տիկին Շողակաթին և այս ու պատկառանքով մօտենում էին տիկին Շողակաթին և այս ու այն դէպքում իրանց անկեղծ ծառայութիւնը յայտնում:

Շողակաթ տիկինը արիութիւնը, անձնուիրութիւնը, ճարտար լեզուն, խելացի շարժուածքը այնքան խոր տպաւորութիւն էին թողել ասորիների վերայ, որ նորան երկրորդ Շամիրամ անուանեցին, իսկ ասորի երգիչները երգեր յօրինեցին՝ իրանց իշխանազուն կանանց ոգևորելու և նորանց բարի նախանձը վառելու:

Սահակ Կաթողիկոսը մահճի մէջ էլ իւր ժպիտն անպակաս էր անում իւր դալկացած շրթունքներից: Այդ մեծաբանքները նա տեսնելով, սիրտը լցւում էր ուրախութեամբ: Բանքները նա տեսնելով, սրտով սլացած լինելով իւր չայրենիքը, իւր Սակայն հոգւով, սրտով սլացած լինելով իւր չայրենիքը, իւր

մօտալուտ մահն զգալով, յաճախ տխրում էր և մրրիկը թանձրացնում ճակատին: Այսուամենայնիւ իւր սուրբ հոգին կարծես ասում էր իրան, որ Մահէդը չի գնալ Հայաստան: Իսկ տիկին Շողակաթի արիութիւնը տեսնելով, նա համոզւում էր, որ եթէ իրան չվիճակուի Մահէդին տեսնելու, անվեհեր տիկինն անպաճառ իրանից յետոյ կպսակէ Հայ ազգի յոյսերը: Եւ նա մահճի մէջ, հիւանդութեան տակ ճնշուած, քաղցր ժպիտն առնում էր դէմքին և հանդարտ խօսում իւր այցելուների հետ:

— Ի՞նչպէս էք զգում, Վեհափառ Տէր. հարցնում էր ամեն ընկեր տիկին Շողակաթը:

— Շատ լաւ, աղջիկս. պատասխանում էր սուրբ ծերունին, որ սակայն հանգչում էր լուսասպառ մոմի նման:

Բայց այդ պատասխանը միայն արտասուք էր շարժում Շողակաթ տիկնոջ աչքերում, որ ի հարկէ միշտ աշխատում էր ծածկել, չկամենալով հոգու թոյլութիւն յոյց տալ սուրբ Հայրապետին և այդպիսով չխօցոտել նորա սիրտը:

Այնուամենայնիւ ձմեռն անցնում էր, անցնում էին օրերն ու ամիսները և առողջութեան յոյսը իսպառ հատւում էր:

Պաշտելի Հայրապետն անկողնից բարձրանալու այլ ևս ոչ մի նշան չէր յոյց տալիս: Իսկ Մահէդն իւր զօրքերով արդէն Ասորեստանի սահմաններն անցնելով, մօտենում էր Խառան քաղաքին:

Զմեռն արդէն զլորուելու մօտ էր, վերջանում էր Մարտ ամիսը և Ասորեստանի զարուհը ժպտում էր իւր բոլոր հրաշալիքներով:

Մի պայծառ գիշեր էր: Ամենուրեք լուռ և անդորր: Բեզիքայի վճիտ ալիքները ափերին ընկած արմաւենիները գուրգուրալով, սլանում էին դէպի Եփրատ: Լուսինն իւր դէմքը նորա կոհակներում լուանալով, նորահարսի նազով սահում էր առաջ: Այդ խորհրդաւոր պահուն՝ ընդհանուր քրիստոնէութեան երկնքից հանդուժում էր մի հրաշալի աստղ: Հանդուժում էր Հայաստանի պահապան հրեշտակը, Հայ ժողովրդի վսիթարիչ Հայրը և Աւետարանի պանծալի աշակերտները մէկը:

Խորին արտմութիւն էր տիրում այն սենեակում, ուր գտնւում էր հիւանդ Հայրապետը: Լուռ էր ամեն անկիւն: Զիթոյ կանթեղի աղօտ լոյսը սփռուել էր մահամերձ Քահանայապետի դէմքին և դարձրել նորան մի դիւթիչ պատկեր: Ոչ իւր հարիւրաւոր եպիսկոպոսներն էին շրջապատել նորան, ոչ իւր արիւնակից իշխաններն ու նախարարները և ոչ սիրելի հօտը: Անկողնի մօտ միայն տիկին Շողակաթն էր և երկու վարդապետները, որոնք ծնկաջոք աղօթք էին մրմնջում:

Պաշտելի ծերունին դողդոջուն ձեռներով ծոցից հանեց մի մուշամբած ծրար, բռնեց աջ ձեռում և նուաղած աչքերը լին Հայրական խանդով յառելով տիկին Շողակաթին, որ լուռ արտասուում էր, քաղցրալի ձայնով ասաց.

— «Մի լաւ, աղջիկս, քո արտասուքի ջերմ կաթիլները մի զլորիր օտար քարերի վերայ. ահա, այս ծրարը, որ պահում եմ ձեռիս մէջ, ոչ ոք չպիտի առնէ ինձանից, մինչև Մահէդը Խառան չհասնի: Երբ նա մտաւ քաղաքս, դու կառնես այս և կտանես, կյանձնես նորան: Մեծ է Լուսաւորչայ Աստուածը, նա կհայցէ Հայի աղաչանքին, նա կշարժէ արար զօրւածը, նա կհայցէ Հայի աղաչանքին, նա կշարժէ արար զօրւածը, սիրելի վարդապետներ, ես մեռնում եմ այն ծանապարդում, ուր գնացել էի իմ պարտքը կատարելու, յոյս ունիմ առ Աստուած, որ դուք ողջամբ կհասնէք Հայրենիք, բայց եթէ կարողանաք, աշխատեցէք իմ դիակը Հայաստան տանել և էջմիածնայ ստուերում թաղել. ասացէք Հայերին, որ իմ հոգին ամեն ընկեր իրանց հետ կլինի, ասացէք իշխաններին, որ ձուլուեն ու մի հոգի դառնան և ես երջանիկ կլինեմ այն աշխարհում, եթէ միշտ այդպէս տեսնեմ: Ե՛կ, աղջիկս, ե՛կ համբուրեմ քեզ, թող մեծ Գրիգորի Աստուածը քեզ ոյժ տայ, որ արիւնակիցներիդ յոյսերը պսակել կարողանաս»:

Իշխանուհին մօտեցաւ, Հայրապետը համբուրեց նորա ճակատին, մօրուքին և ձեռներին:

Ապա համբուրեցին վարդապետները, որից յետոյ պաշտելի Հայրապետն օրհնեց նորանց և աչքերն յառելով վերև, շնջաց.

— Ո՛վ Արարիչ երկնի և երկրի, ներիր իմ յանցանքները, Հայաստանն արտասուքի մէջ եմ թողնում, պահիր, պահիր...

Այս խօսքերն ասելով, աւանդեց հոգին իւր ազգին նուիրուած Հայոց պաշտելի և պանծալի Հայրապետը:

Մահուան լուրը կայծակի արագութեամբ անցաւ ամբողջ Խառանքը: Ամեն ոք շտապեց դէպի սուրբ հայրապետի բնակարանը: Հարիւրաւոր կանայք շրջապատած Շողակաթ տիկնոջ, սիրտ էին տալիս ու խրախուսում նորան: Ասորինները խումբ խումբ թափուում էին ներս, ամենքն էլ շտապելով համբոյր տալ սուրբ դիակին: Յակոբեանները կարգ կատարեցին իրանց ծէսով, ապա շտապով զարդարեցին իրանց աւագ եկեղեցին, որտեղ պէտք է զրուէր հայոց հայրապետի մարմինը:

Հայ վարդապետները պատշաճաւոր կարգը կատարելուց յետոյ, իշխանուհու հսկողութեամբ լուացին խնկելի դիակը: Այդ միջոցին կամեցան ձեռին բռնած թուղթն առնել, բայց չկարողացան: Վարդապետները մնացին ապշած, կարծելով թէ՛ թուղթը սառել է դիակի հետ և շատ ցաւեցին, որ չպիտի կարողանան յանձնել Մահմէդին: Իշխանուհին ևս շատ տրտմեց. սակայն մի դաղանի յոյժ պահպանում էր նորա արիւթ թիւնը, ուստի և ոչինչ չէր խօսում: Միայն վիշտն ինչպէս ծանր կապար ճնշում էր նորա կուրծքը և հալուելով, կաթ կաթ թափուում էր աչքերից:

Լուացման կարգը կատարելուց յետոյ, Հայ վարդապետները Խառանի բոլոր Յակոբեանների հետ, տիկին Շողակաթին հանդիսադիր առած, հայրապետի դիակը պատգարակում դետեղած տարան ասորեաց եկեղեցին: Այդտեղ ժողովել էին հարիւրաւոր ասորի հոգեւորականներ: Բոլոր աշտանակները և ածինամիւղ ջահերը վառուում էին անթիւ մոմերով, որոնց նոյն գիշերը պատրաստել էին ասորի կանայք: Հայրապետի ժամանակաւոր վեհարանից մինչև եկեղեցի տանող ճանապարհը ծածկել էին անուշաբոյր ծաղիկներով: Պատգարակը իրանց ուսերին տանում էին ասորի իշխանազունները և զինաւորապէս նորանց հոգեւորականները: Տիկին Շողակաթի քղանցքները բռնած՝ ասորի կանայք լուռ, արտասոււթով հետեւում էին պատգարակին:

Եկեղեցում Հայ վարդապետներից աւագը պատարագ մատոյց, որի միջոցին և կատարուեց Ս. Օծման կարգը:

Այդ իսկ րօպէին լուր առան, որ Մահմէդն իւր զօրքերով մտաւ Խառան: Ամենքն էլ շանթաւար եղան և վայրկենապէս ծունկ չոքեցին Ս. հայրապետի դիակի շուրջը և աղիողորմ ձայներով փրկութեան և ազատութեան երզներ ուղղեցին առ Աստուած:

Աղօթքից յետոյ տիկին Շողակաթը փորձեց հայրապետի

սառած ձեռքից ծրարն առնել և, ի՞նչ հրաշք, սուրբ ձեռք շարժուեց ու ծրարը մնաց իշխանուհու ձեռին:

Սուրբ, սուրբ շշնջացին ամենքը և ահիւ ու դողել մօտենալով, համբուրեցին օծեալ աջը:

Պատարագը վերջանալուն պէս, տիկին Շողակաթը րօպէ չանցկացնելով, ծրարն առաւ և երկու վարդապետների հետ գնաց Մահմէդի մօտ:

2.

Արաբացուց հօր զօրավարը դեռ նոր էր իւր վրանը մտել, դեռ նոր էր բազմել դիպակ բարձերին, որ կամենում էր փոքր ինչ հանդէս, այդ միջոցին իւր թիկնապահներից մէկը լուր տուաւ, որ մի հայ իշխանուհի երկու հայ վարդապետների հետ կամենում են անպատճառ տեսնել իրան:

— Հայ իշխանուհին կամ հայ վարդապետներն ի՞նչ դործ ունին Խառանում: Հարցրեց զարմացած Մահմէդը:

— Ձգիտեմ, տէր, ասում են, որ հայոց մեծ Խալիֆան էլ այստեղ է եղել, այժմ վախճանուել է և այսօր մարմինը տարել են եկեղեցի:

— Ինչե՛ր ևս խօսում դու, երա՞զ ևս պատմում: Գնա, լաւ հարցրու, տես ո՞վ է այդ կինը և ի՞նչ է կամենում:

Թիկնապահը դուրս եկաւ, Մահմէդը սուղուեց մտքերի մէջ. «Ի՞նչ է ասում, ի՞նչ դործ ունի այստեղ հայոց մեծ Խալիֆան, այս տիկինն ո՞վ է. ինչո՞ւ համար է եկել Ասորեստան, Խալիֆայի հետ, չէ՞ որ հայոց Խալիֆաները չեն պսակուում, ուրեմն սա ի՞նչ երազ է...»

Այս մտքերի մէջ՝ Մահմէդն անց ու դարձ էր անում իւր վրանի տակ, երբ նոյն թիկնապահը ներս մտաւ և խոր գլուխ խոնարհեց:

— Հմմ... իմացա՞ր. հարցրեց Մահմէդը:

— Այո, տէր, տիկինն էլ Վասպուրականի իշխանի կինն է:

— Ի՞նչ ևս ասում: Ինչո՞ւ համար է եկել:

— Նա եկել է իրանց մեծ Խալիֆայի հետ, իսկ թէ ին-

չո՞ւ համար, այդ մասին ինքը ձեզ կասէ:

— Թող ուրեմն ներս դայ, ասաց Մահմէդը:

Տիկին Շողակաթը ներս մտաւ և հայեացքը Մահմէդին առնելով, զուլա խոնարհեց վրանի շէմքում: Նորան հետեցին երկու վարդապետները և կանգնեցին տիկնոջ աջ ու ձախ կողմերում:

Տիկնոջ աչքերի խորխոր, սակայն գորովով լի հայեացքը կայծակի պէս շանթեցին Մահմէդի սիրտը, որ և իսկոյն նոյնպէս զխի խոնարհութեամբ ողջունեց տիկնոջ և վարդապետներին և առաջարկեց նստել իրանից քիչ հեռու՝ դիպակ բարձրով զարդարուն կահաւորակի վերայ:

Սակայն տիկին Շողակաթը գոհունակութիւն յայտնելով, նոյն վիճ հայեացքով դարձաւ արաբ զօրավարին ու ասաց.

— Տէր, մենք եկել էինք մեր ծերունազարդ հայրապետի հետ, և եկել էինք Ձեզ աղաչելու, որ խղճաբ մեր աղբին և ողորմութիւն հասցնէք տառապանքի տակ հեծեծող հայաստանին: Տէր, դեռ երկու տարի չկայ, որ Մահակ Կաթուղիկոսին ազատութիւն շնորհեցիք Դամասկոսում և բարձրաշնորհ պատիւներով ուղարկեցիք հայաստան: Այժմ էլ եօթանասուն և վեց տարեկան հայրապետն ամեն տեսակ նեղութիւններ յանձն առնելով, եկել էր դիմաւորելու Ձեզ, ներումն խնդրելու իւր որդւոց սխալների համար և զթուլթիւն հայցելու հայի անագորոյն դրութեան մասին: Սակայն վիշտն անպակաս լինելով մեր ապաբաղդ աղբից, այս անգամ աւելի ծանր հարուածի ենթարկուեցինք: Հաղել հասել էինք Խառան, անձնանուէր հայրապետը կնքեց իւր երկրայինը: Բայց նա իւր սուրբ հոգւով մահն արդէն նախատեսելով, ինքը պատրաստել է այս աղերսագիրը և կտակել Ձեզ յանձնելու:

Այս ասելով, տիկին Շողակաթը ծրարը յանձնեց Մահմէդին և ապա պատմեց թէ ինչպիսի հրաշքով սառած ձեռք թոյլ տուաւ ծրարն առնելու:

Մահմէդն ուշադրութեամբ լսելուց յետոյ, առաւ հայրապետի թողած ծրարը, որի մէջ գետեղուած էր նորա աղաչանքի թուղթը և զարմացած ասաց.

— Եօթանասուն և վեց տարեկան ծերունին էջմիածնից մինչև այստեղ եկել էր իւր ժողովրդի համար փրկութիւն խնդրելու:

— Այո, տէր, պատասխանեց տիկին Շողակաթը:

— Եւ դու, տիկին, թողեցիր ամուսին, որդիք և ընկերացա՞ր նորան:

— Տէր, ես ոչ միայն իմ ամուսինն ու որդիքն եմ թողել, այլ բիւրաւոր անբաղդ ամուսիններ և մանուկներ, որոնք հայաստան ոռոգեցին արտասուքով, թնդացրին իրանց լացով ու կոծով և Ձեր զթուլթիւնը հայցելու, ծերունազարդ հայրապետին ուղարկեցին մինչև այստեղ: Եւ ահա նորանց աղաչանքն ու պաղատանքը արկանում եմ Ձեր ոտքը: Տէր, հայաստանի բոլոր մանուկների, մայրերի և քոյրերի կողմից աղաչում եմ Ձեզ — ինչպէս հօր կամ եղբօր և անշուշտ հայր էք զաւակների, կամ եղբայր քոյրերի, երեւակայեցէք, տէր, որ ամեն րոպէ նորանց աչքերը յառած են դէպի Ձեզ և դառնազին նեղութիւնից ազատութիւն են խնդրում Ձեզանից:

Մահմէդը լուռ լսում էր: Նորա դէմքը հեռահեռ գրթութեան և մինչև իսկ բաւականութեան գծեր էին ստանում: Նա զուարթ հայեացքով դարձաւ Արծրունեաց տիկնոջ և ասաց.

— Երջանիկ է, տիկին, ձեր հայրենիքը, Մահակի պէս հայր և Ձեզ պէս մայր ունենալով: Փոքր ինչ հանգստացէք, խնդրեմ, այս վրանի տակ, մինչև ես առանձին կարգամ այս թուղթը:

Իշխանուհին և վարդապետները ֆնային միայնակ, սուղուած ծանր վարանման մէջ:

Այդ միջոցին նորանց համար ներս բերին հոտաւէտ օշարակներ, Բաղդատի արմաւ, Դամասկոսի թուղ և ուրիշ զանազան քաղցրաւենիքներ, որոնցից՝ թէպէտ դառնալից սրտով, բայց գէթ քաղաքավարութեան համար, մի մի պատառ առան իրանց բերանները՝ թէ Շողակաթ տիկինը և թէ երկու վարդապետները:

Կէս ժամի չափ ուշացաւ Մահմէդը և ապա ներս մտաւ իւր աստիճանաւորների հետ և առանձին ոգևորութեամբ դարձաւ իշխանուհուն և ասաց.

— Մարգարէների աղբիցն է եղել Մահակը, տիկին, Աստուածային խօսնակն է նա, այո, այս խօսքերը շարադրողը անպատճառ մարգարէների և սուրբերի դասին պիտի պատկանի և ես, ի հարկէ, նորա օրհնութիւնը պիտի վայելապատկանի և ես, ի հարկէ, ինչորում եմ, ցոյց տուէք ինձ լեմ և ոչ անէծքը: Գնանք, խնդրում եմ, ցոյց տուէք ինձ նորա սուրբ մարմինը:

տեան կարգ, որից յետոյ հայ իշխաններն ու եպիսկոպոսները իրանց ուսերին առնելով պատգարակը, մեծաշուք հանդիսով առջևից աղատութեան հրովարտակը տանելով, դիմեցին դէպի Մայր տաճար: Այդ ժամանակ հարւում էին բարձրահինգի կոչնակները և հնչում էին տխրաձայն փողեր: Տաճարի ներսը ճռաքուած էր դեղին մոմերով և զարդարուած զորդերով ու ծաղիկներով: Բիւրաւոր ուխտաւորներ խումբ խումբ ներս էին մտնում և կարօտամաշ սրտով համբոյրներ օղակս պաշտելի հօր աջին:

Քանի որից յետոյ սուրբ հայրապետի մարմինը մեծ շքով հողին յանձնեցին:

Աղատութեան հրովարտակը զետեղեցին տաճարի խորաններից մէկում:

Մահմեդի զօրապետին և սորա բոլոր թիկնապահներին մեծ յարգանքներով, հանդէսներով ու բաղմաթիւ ընծաներով հայ իշխանները ճանապարհ ձգեցին դէպի Դամասկոս:

Ապա իշխաններ, նախարարներ, ամեն տեղից եկած պատգամաւորներ և զրեթէ ամբողջ ժողովուրդը թափւում էին տիկին Շողակաթի մօտ, համբուրում նորա ձեռները և իրանց սրտի խորին զոհունակութիւնը յայտնում:

Հայ իշխաններն, իշխանուհիները և ժողովրդի ներկայացուցիչները ծունկ չոքեցին Սուրբ հայրապետի շիրմի մօտ, ուխտեցին այնուհետև սիրով և միաբան ապրել և ապա քանի որից ցրուեցին իրանց տեղերը:

Երկար ժամանակ հայ ժողովուրդը արտասուքով ջրում էր անձնազոհ հայրապետի շիրմը և, Աստրծուն փառաբանելով, պատմում ՍՍՀԱԿ ԿԱԹՈՒՆԻԿՈՍԻ ՀՐԱՇՔԸ, որ աւանդաբար լսում ենք և այսօր:



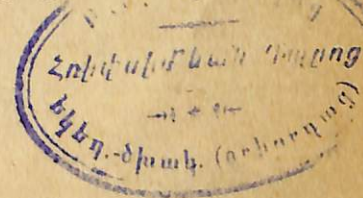
* *

*

Քաղցր երախտադիտութեամբ յայտնում եմ իմ շնորհակալիքը ներքոյիշեալ անձանց, որոնք բոլորանուէր սիրով միշտ աջակից են հանդիսացել թէ ներկայ և թէ մի քանի այլ զրական աշխատութիւններս լոյս ընծայելուն:

Բարձր Սրբազան Տ. Ներսէս Սրբ-եպիսկոպոս Խուդավերդեանին: Բագ՝ Կարապետ-աղա Լալայեանցին: Սէֆէրդա՛ն տիկ. Վառվառէ Տէր-Գաբրիէլեան Պատկանեան-Գարապաշեանին, տիկ. Մարիամ Սիմէոնեան Շէղերինին, արժ. Օգսենտիոս աւագ քահանայ Քոպչակեանին, բժիշկ Մարտիրոս Արլըթեանին և պ. համբարձում Փաշալեանին: Եպիսկոպ. Կարապետ Միրզէլեանին — Ամասիացի, պ. Յակոբ տէր-Սարգսեանին, հաճի-Խաչիկ Պետրոսեանին, պ. Յակոբ Սիլվէեանին, երէցփոխան պ. Յ. Պոպովեանին, հաճի-Աղամ Վարդանեանին — Շապին-Գարահիսարցի, պ. Սլահվերդի Մանուկեանին — Հախվերդեանցի: Ս. Պէտրոս-Եփ՝ պ. Փրէյդուն Վիւրապեանին, պ. Վարդան Վարդանեանին, պ. Քրիստափոր Թոմասեանին, պ. Գրիգոր Արիստակէսեանին, պ. Զաքարիա Օհանեանին: Մոսկւա՛ն Եղբ. Կարապետ և Մկրտիչ Գողովեաններին: Օդէսսա՛ն պ. Առաքել Յովնանեանին: Նիժնի-Նովոռոսկայ. Խօղիկի Խօղիկեանին: Բելլին՝ պ. Կարապետ Օհանջանեանին: Խաբով՝ Երէցփոխան պ. Գրիգոր Սարգսեանին: Վարչա՛ն պ. Գաբրիէլ Ամբարեանին: Լոս-Անձե՛ն տիկ. Աննա Գալլստան Բուշնարեանին: Ն. Նախի՛ւն տիկ. Գայիանէ Գարաղաշեանին:

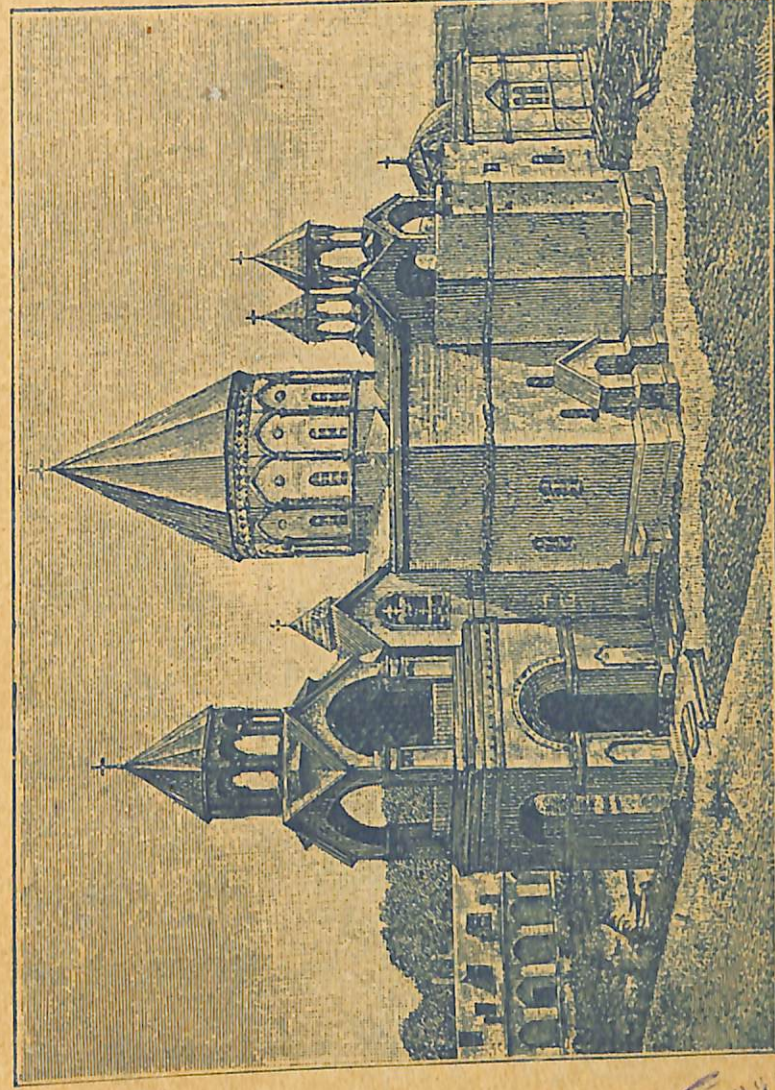
Ա. Կ.



ՎՐԻՊԱԿ

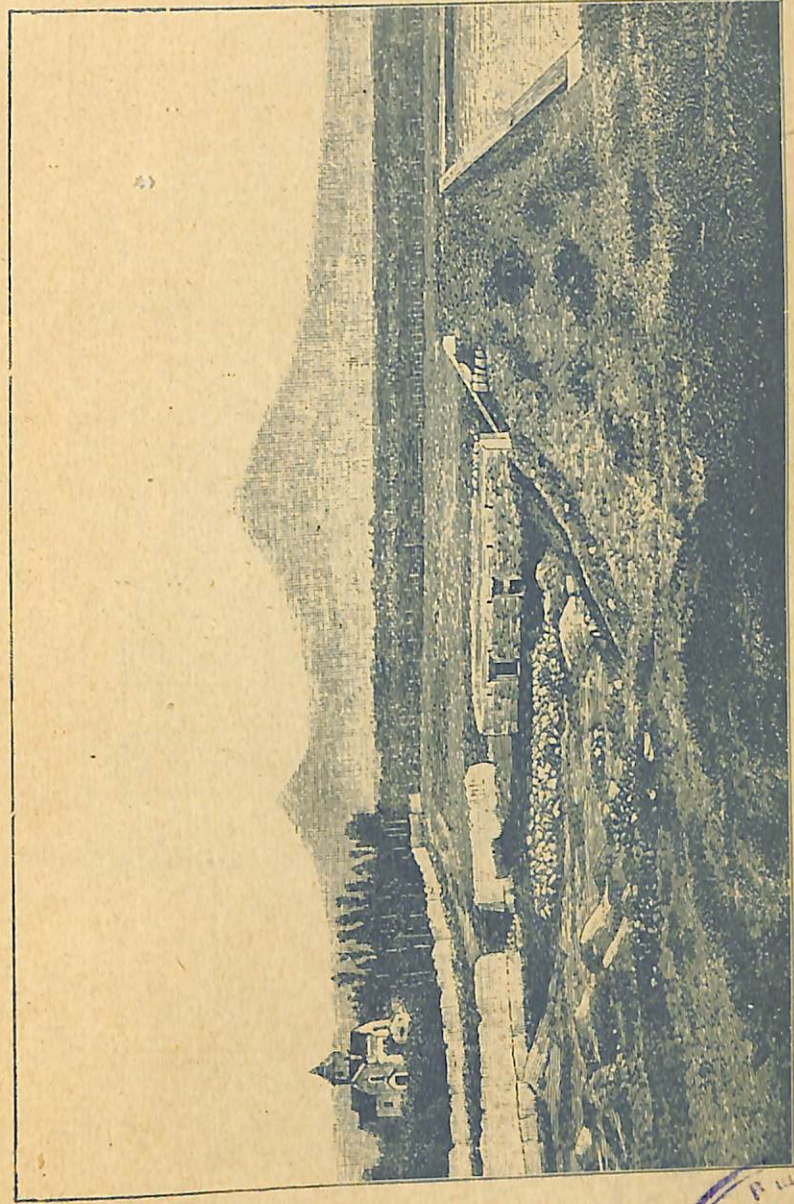
Էջ	Գրք	Գլուխ	Գրք
11	1	Կարիւն	Կարեւն
33	33	Ջանացոյց	Ջանացոյց
34	7	Արօհուրը	Արօհուրը
—	11	Առքելոյ	Առքելոյ
—	17	Սատիր	Սատեր
40	18	Հայաստան	Հայաստան
—	1	Ի դէպ	Ի դէպ
—	6	Դառն	Դառն
—	7	Դէթ թշթր	Դէթ թշթի
41	6	Հասհանալի	Հասհանալի
47	2	Ի քարի	Ի քարի

ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐ



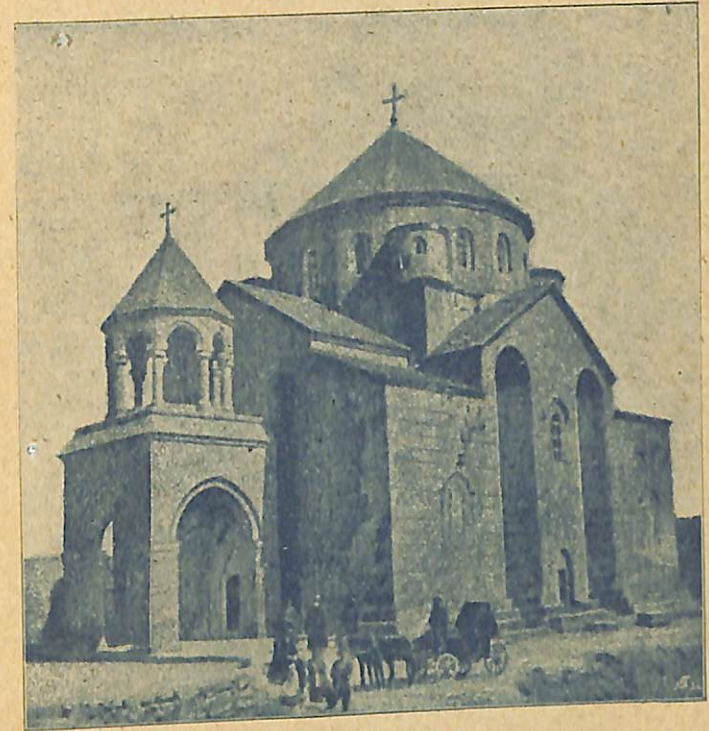
Ս. Էջմիածնի վանքը





Մասիս, Ներսիսեան անտառ և Ս. Գրիգորիէ վանքը:





Ս. Հափինիէի վանքը:





Արարատի գագաթը





Հայաստանի Ազգային գրադարան



NL0420419

22146

910.4(47.925)
2-19